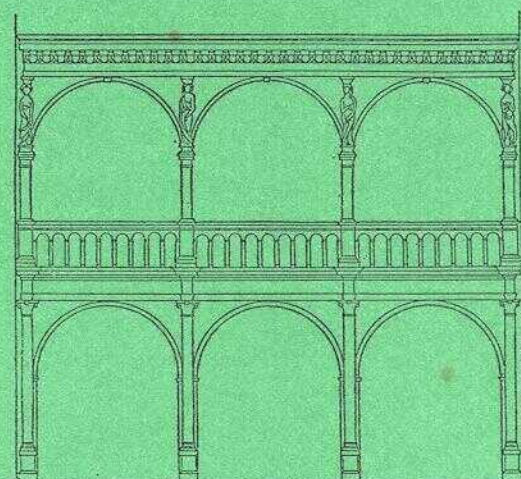

Bulletin KNOB

2

JAARGANG 77 | APRIL 1978

Inhoud

H. MIEDEMA

De Bijbelse ikonografie van twee monumenten:
De „kraak” te Oosterend (Fr.), en het grafmonument
van Edo Wiemken te Jever 61

H. M. VAN DEN BERG *

Een apostelserie uit 1575 in de Jacobijnekerk
te Leeuwarden 89

H. J. VAN NIEUWENHOVEN *

Een klokkenspel te Born 100

Archeologisch Nieuws 101

* Bijdragen Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monu-
mentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredac-
teur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van
Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst
voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert
(redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C.
Hekker, mr. J. Korff, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud,
prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv,
Amsterdam 1003. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris*
van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de
Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen) m.i.v. 1978:
lid KNOB f 50,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB
f 75,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een accept-
girokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert,
Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude
Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig) f 10,— per
aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*
VOORZITTER: *jhr. mr. L. M. Michiels van*
Kessenich

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorter-*
straat 22, Den Haag

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.*
Janskerkhof 22, Utrecht

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, drs. F. H. M.
Bosch-Kruimel, ir. P. van Dun, mr. dr. L. de Gou,
dr. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, ir. N. C.
G. van de Rijt, drs. W. H. Vroom

DE BIJBELSE IKONOGRAFIE VAN TWEE MONUMENTEN: DE „KRAAK” TE OOSTEREND (Fr.), EN HET GRAFMONUMENT VAN EDO WIEMKEN TE JEVER

HESSEL MIEDEMA

Inleiding

De „kraak” in de Nederlands Hervormde kerk te Oosterend, Hennaarderadeel, is een houten bouwsel dat als een oksaal dwars in de kerk staat. Het rijk versierde monument, met zijn datering 1554, was in 1971 onderwerp voor een werkgroep ikonografie aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam. De resultaten van het door deze werkgroep gedane onderzoek werden voorlopig gepubliceerd¹; een nadere uitwerking van de ikonografische traditie vond enige tijd daarna een voorlopige publicatie². In 1976 hield een werkgroep aan hetzelfde instituut zich bezig met de ikonografie van het graf van Edo Wiemken de jongere (1468–1511), hoofddeling van Rüstringen en Jeverland, ten oosten van Oost-Friesland, nu Nedersachsen. De overeenkomst tussen de beide monumenten, die op grond van stijlvergelijking al eerder was

aangetoond, bleek nu ook in de ikonografie evident³.

Aangezien de ikonografische overeenkomst tussen de beide monumenten, die tot nog toe geen aandacht heeft gehad, bijzonder duidelijk te demonstrenen is en bovendien enig licht kan werpen op de religieuze vernieuwingen die zich in de zestiende eeuw voordeden, heb ik dit artikel niet ongeschreven willen laten.

De kraak te Oosterend

De kraak (afb. 1) wordt in de *Voorlopige lijst* een oksaal genoemd⁴. Een oksaal dient om een priesterkoor af te scheiden van het kerkgedeelte waar de leken zijn verzameld. Aangezien aan de kerk van Oosterend geen kapittel was verbonden is het niet waarschijnlijk dat een dergelijke afscheiding ooit nodig is geweest, en is het evenmin waarschijnlijk dat de kraak als oksaal heeft

Afb. 1. Oosterend, N.H. kerk: de kraak vanuit het westen. (Foto: H. de Vries).

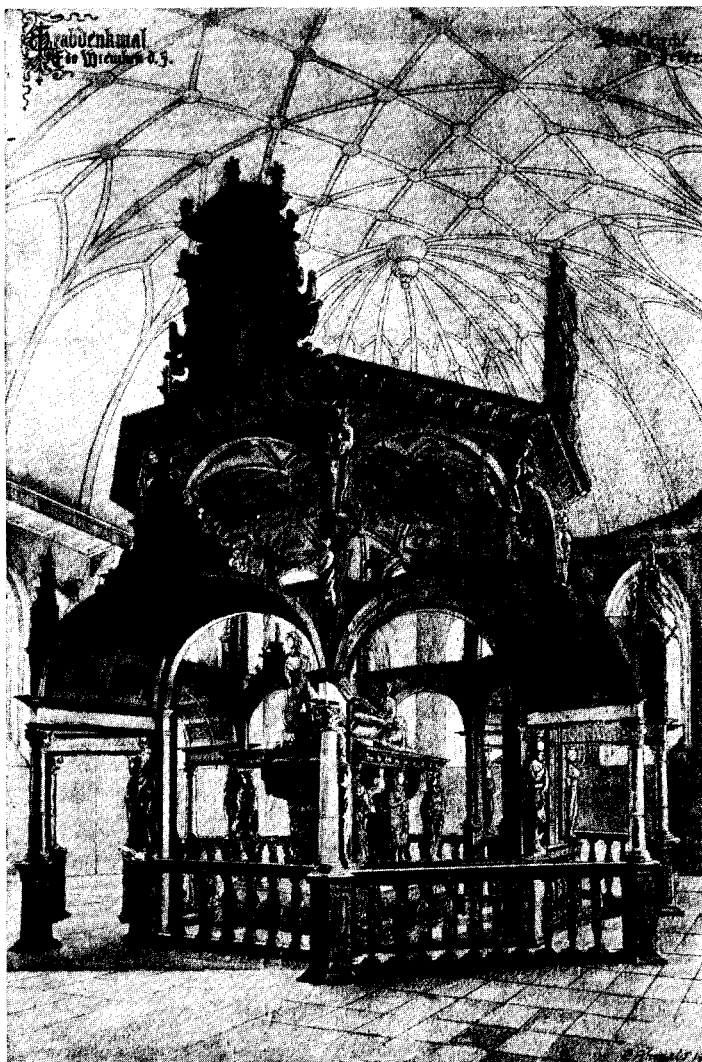
¹ *Proef 2* (maart 1972), 20–25.

² *Proef 3* (januari 1974), 46–63.

³ Een verslag van het onderzoek, dat ik in eerste versie in samenwerking met Dulka Jirikowsky schreef, is ongepubliceerd gebleven en is in het onderhavige

artikel verwerkt.

⁴ *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst IX: De provincie Friesland*, 's-Gravenhage 1930, 145–146.

Afb. 2. Grafmonument voor Edo Wiemken vanuit het zuidwesten; tekening van C. Ahmels, 1910. (Foto: Monumentenzorg).

gediend. Voor een oksaal is bovendien zowel de ikonografie als de overkapte vorm van de kraak uitzonderlijk ⁵.

Het is daarom beter, de neutrale term „galerij”

⁵ Jan Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden*, Brussel 1952, 251–254.

⁶ *Friesche oudheden; afbeeldingen van merkwaardige voorwerpen van wetenschap en kunst, gevonden in de archieven, kerken, kasteelen, terpen enz. van Friesland*, Leeuwarden 1871–1875, 27–30 en pl. 18–19.

⁷ Omstreeks 1520 wordt in een kroniek over het Windesheimer klooster Thabor bij Sneek gesproken van een „leeke craeck”. In Thabor lag het uiteraard wèl in de reden om leken en geestelijken te scheiden. De handeling speelt zich, beide keren dat hij genoemd wordt, boven op de „craeck” af; eenmaal zelfs wordt

te gebruiken, zoals gedaan werd in *Friesche oudheden* ⁶, of van „kraak” te blijven spreken, daarbij gebruik makend van een adaptatie van het Friese woord voor galerij of balkon („kreak”) ⁷.

de mis opgedragen „op die craeck”, in tegenstelling tot „opt hoghe altaer ynt koer” (R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften*, Leeuwarden 1970 (proefschr. Groningen), 57; Peter Jacobsz. van Thabor, „Historie van Vriesland”, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid vriesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde*, bijeenverzameld door H. W. C. A. Visser en H. Amersfoordt, I–II, Leeuwarden 1824–1827, 339, 374). Overigens herinner ik aan situaties als die in de Grote Kerk in Emden, waar een oksaalachtig bouwsel toegepast was om een grafkapel af te sluiten (hierna, noot 21), en de N.H.

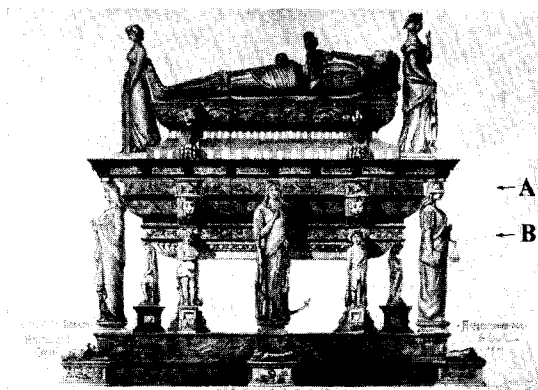
Wat de funktie van deze galerij is geweest valt zonder nadere gegevens niet te zeggen. Mogelijk is het bouwsel bestemd geweest als zangertribune; de ikonografie lijkt evenwel geen aanwijzing in die richting te geven⁸. Ook is het niet onmogelijk dat de kraak is aangebracht om als kerkbank voor een aanzienlijke familie te dienen. In zijn huidige positie lijkt dat voor de katholieke tijd weinig praktisch: de vrome notabelen zouden zich dan vrij direkt boven het altaar moeten hebben bevonden en niets van de dienst hebben kunnen zien, tenzij ver over de balustrade gebogen. Een funktie als familiebank van de kraak op zijn huidige plaats lijkt dus alleen na de katholieke tijd mogelijk, dat is na 1580⁹. In dat geval zou het in gebruik nemen aanzienlijk later vallen dan de vervaardiging: de kraak is 1554 gedateerd.

Maar het is ook mogelijk dat de kraak verplaatst is¹⁰; een onregelmatigheid in de muur van de huidige sakristie lijkt te wijzen op een doorgang die niet korrespondeert met de huidige plaats van de kraak. Meer naar het oosten toe kan hij nauwelijks hebben gestaan: de polygonale koorafsluiting laat dat niet toe. Helemaal tegen de westwand zal hij oorspronkelijk niet hebben gestaan, omdat hij aan beide kanten versierd is; hetzelfde geldt ook voor plaatsing tegen een van de lange wanden van de kerk. Maar een plaats iets meer naar het westen toe dan tegenwoordig zou royaler ruimte hebben gelaten aan het koor en zou diegenen die zich op de galerij bevonden meer gelegenheid hebben gegeven om het altaar te zien, als dat achter in het koor stond. Verplaatsing naar het oosten toe zou in dat geval kunnen hebben plaatsgevonden na de hervorming, die het altaar overbodig maakte.

Konklusie: wellicht is de kraak na de hervorming in 1580 op zijn tegenwoordige plaats gezet. Stond hij vóór 1580 al in de kerk dan is het

kerk in Broek-in-Waterland, waar vlak tegen de half-tienhoekige koorafsluiting, dus op dezelfde plaats als in Oosterend, een orgelgalerij staat, zoals er trouwens in Oosterend een tegen de westgevel staat.

⁸ Wel vertonen verschillende van de reliëfs scènes uit het leven van koning David, maar diens rol als psalmist wordt niet gereleveerd. Maar ik moet hier wel verwijzen naar noot 47, hierna, waar blijkt dat in sommige zestiende-eeuwse bijbels het boek *Psalmen* wordt ingeleid niet met een voorstelling van de psalmerende koning David, maar met de meest compromitterende scènes uit Davids affaire met Bathseba. Het betrekkelijk grote aantal Davidsscènes op de kraak is onmiskenbaar.

Afb. 3. Grafmonument voor Edo Wiemken; signatuur onleesbaar. Uit: Ahmels, afb. 20.

waarschijnlijk dat hij iets verder naar het westen heeft gestaan. De funktie is onbekend, maar als oksaal zal de kraak niet gebruikt zijn.

Het monument van Edo Wiemken te Jever

Het monument (afb. 2) is gebouwd in opdracht van Edo's dochter, Maria (1511–1575), waarschijnlijk in de vroege jaren 1560¹¹. Het staat in de Stadtkirche te Jever, in het koorgedeelte, het enige deel dat bij de brand van 1959 gespaard is¹². Het bestaat uit twee stenen gedeeltes (afb. 3): een geprofileerde onderbouw, omgeven door deugden en pleuranten, en daarop een sarkofaag met de overledene daarop liggend, met aan hoofd- en voeteneind een vrouwelijke figuur met wapens en opschrift. Het geheel is omgeven door een ombouw van eikehout, met daarin verwerkt een aantal stenen beelden, zuilen en architraven.

Aan de geprofileerde onderbouw bevinden zich twee friezen in marmer, met bijbelse voorstellingen (fig. 3: A en B). Het zijn deze twee friezen die het onderwerp van dit artikel vormen.

⁹ In het gemeentehuis van Hennaarderadeel bevindt zich een verzameling „Geestelijke rekeningen” van 1580 tot 1685; uit de rekeningen van Oosterend (blz. 234–331) blijkt dat in mei 1580 de pastoor is afgezet en vervangen door een hervormd predikant.

¹⁰ Zo al: Steppe (zie hiervoor, noot 5), blz. 252.

¹¹ Over de geschiedenis van Jever: Hellmut Rogowski, *Verfassung und Verwaltung der Herrschaft und Stadt Jever von den Anfängen bis zum Jahre 1807*, Göttingen 1967 (proefschr. Göttingen).

¹² *Stadtkirche Jever*, Berlijn 1973 (Grosse Bau- denkmäler, 227).

Afb. 4. Grafmonument voor Edo Wimken; tekening van H. Füller, tussen 1825 en 1886. Uit: A. Ortwein und A. Scheffers (ed.), *Deutsche Renaissance VIII*, Leipzig 1884-1888, Abt. 60: Die Renaissance in Ostfriesland: Emden, Norden und Jever, Abt. 7, Leipzig 1886, 27-40.

Voor de geschiedenis van het monument verwijs ik naar het uitvoerige artikel van Ahmels in het *Oldenburger Jahrbuch*¹³ (hierna: Ahmels). Aan dit artikel ontleen ik de volgende gegevens: Van 1561 tot en met 1564 worden werkzaamheden vermeld aan het graf van Juffrouw Maria. In een kroniek van vóór 1595 is sprake van een „statlichen Begrebnuss“, die Maria zelf heeft laten bouwen. Ook in 1671 is sprake van „der alten Häuptlingen und sonderlich Fräulein Marien köstlich gemachten Begräbnis“. In 1734 is het monument sterk vervallen, onder andere door beschadiging van een brand in 1728; in 1825 is het provisorisch gerestaureerd door Otto Lasius¹⁴; uit het weinige dat over deze restauratie bekend is (de onderbouw werd door Lasius dichtgemetseld; zie afb. 4) valt te konkluderen dat na 1825, en waarschijnlijk na 1886¹⁵, zeker nog eenmaal een ingrijpende restauratie heeft plaatsgevonden. Op grond van het

¹³ Carl Ahmels, „Über die Renaissance-Kunstdenkmäler unter Maria von Jever und ihre Entstehung“, *Oldenburger Jahrbuch für Altertumskunde und Landesgeschichte* 1916-1917, 249-307.

¹⁴ Ahmels, blz. 267-268; Otto Lasius, „Ostfriesische Denkmäler aus Kunststein“, *Deutsche Bauzeitung* 1886, 206-208.

¹⁵ Namelijk de datum van Lasius' artikeltje (zie de vorige noot).

¹⁶ Ahmels, blz. 273.

feit dat er in de zestiende en zeventiende eeuw hardnekkig van het graf van Juffrouw Maria zelf wordt gesproken en in de veronderstelling dat het monument herhaaldelijk ingrijpend gerestaureerd is, is soms verondersteld dat het tegevoordige monument uit twee verschillende is samengevoegd¹⁶. Zeker is het dat tenminste vier van de zes vrouwelijke deugden die de onderbouw omringen nieuw (d.w.z. uit 1825 of van een latere restauratie) zijn, dat een deel van het bovenste fries (A in afb. 3) uit gips bestaat en dat het onderste fries (B in afb. 3) voor een deel in gips en voor een deel met andersoortig ornament is aangevuld.

De oudste afbeelding van het monument staat in W. Lübke, *Geschichte der Renaissance in Deutschland*, Stuttgart 1873, 771-774; 1882, II, 294-296 en 507. De oudste schaaltekening, van H. Füller (hier afb. 4) is in 1886 gepubliceerd.

Stilistische opmerkingen

De naam van Cornelis Floris II (1514-1575) is al vroeg genoemd in verband met beide monumenten; soms is ook die van Colijn de Nole († in of vóór 1538) genoemd¹⁷. Vooral de in zwaar rolwerk gevangen figuren in de zwikken van de benedenste bogen aan de kraak verraden Antwerpse invloed¹⁸ (afb. 5). Stilistische overeenkomst tussen de beide monumenten is algemeen opgemerkt¹⁹; en hoewel de kunsthistorische argumentatie rudimentair en gebrekkig

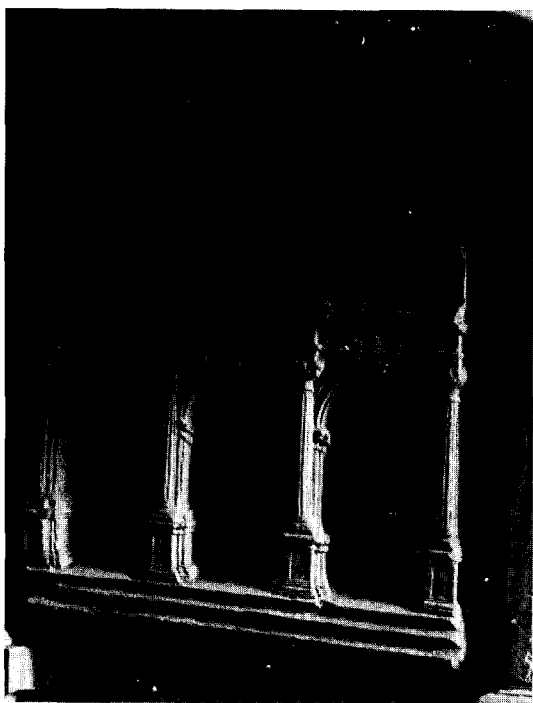

Afb. 5. Oosterend, N.H. kerk: de kraak, oostkant: rechter zwik van de middelste boog. (Foto: H. de Vries).

¹⁷ Ahmels, blz. 269-270, komt de vermelding van Cornelis Floris al in 1883 tegen. Zie verder R. Hedicke, *Cornelis Floris und die Florisdekoration*, Berlin 1913; *Voorloopige lijst* (zie hiervóór, noot 4), blz. 145.

¹⁸ Hedicke (zie de vorige noot), blz. 132, 143 e.v. en pl. XLVII e.v.

¹⁹ Ahmels, blz. 272; P. C. J. A. Boeles, „De kraak te Oosterend en het Edo Wimken-Denkmal te Jever“, *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 4 (1902-1903), 109-113. Enige argu-

Afb. 6. Jever, Stadtkirche: Wiemkenmonument, reliëf op de binnenkant van de oostelijke drager. (Foto: H. Miedema).

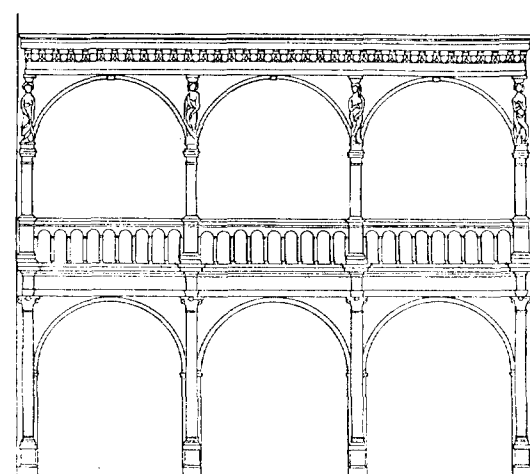
was, en aanwijzingen omtrent de ontwerper(s) werden verward met aanwijzingen omtrent de uitvoerder(s), zijn de overeenkomsten onmiskenbaar.

De overeenkomst tussen de kraak en het Wiemken-monument is vooral geadstrueerd met het voorkomen van een reliëf op een van de dragers van het graf van Jever: op dit reliëf staat een bouwwerk afgebeeld (afb. 6) dat frappante overeenkomst vertoont met de kraak van Oosterend (afb. 7). De overeenkomst is zo groot dat zelfs een gemeenschappelijke herkomst van de beide monumenten wel waarschijnlijk zou worden, ware het dat het reliëf op het Jeverse monument betrouwbaar was. Het is echter bekend dat de dragers van het monument er in 1825 bijzonder slecht aan toe waren: „Die Steinplatten (anscheinend Sandstein) waren mit Skulpturen versehen, durch den Rost aber der in ihrem

menten worden ook aangevoerd door Steppe (zie hiervóór, noot 5), blz. 254, namelijk het in beide monumenten voorkomen van zeilvormig opgespannen netgewelven en groteske koppen omlijst met vederbossen.

²⁰ Lasius (hiervóór, noot 14), blz. 207.

²¹ Hediche (hiervóór, noot 17), blz. 140 e.v.; E.

Afb. 7. De kraak te Oosterend. (Tekening: Chris Smeenk).

Innern angebrachten Eisenstangen vielfach zersprengt . . .”²⁰ Lasius' restauratie onttrok de bedoelde reliëfs tijdelijk aan het oog (afb. 4), maar er is een korte aanduiding van de voorstelling over: „man hätte dieselbe allenfalls als eine Darstellung von Salomons Tempel ansprechen können . . .” Gezien de keurige toestand waarin de reliëfs tegenwoordig verkeren moet men wel aannemen dat ze grondig zijn opgeknapt toen ze opnieuw aan het licht werden gebracht, en derhalve is enige onzekerheid omtrent de oorspronkelijke voorstelling wel in te kalkuleren.

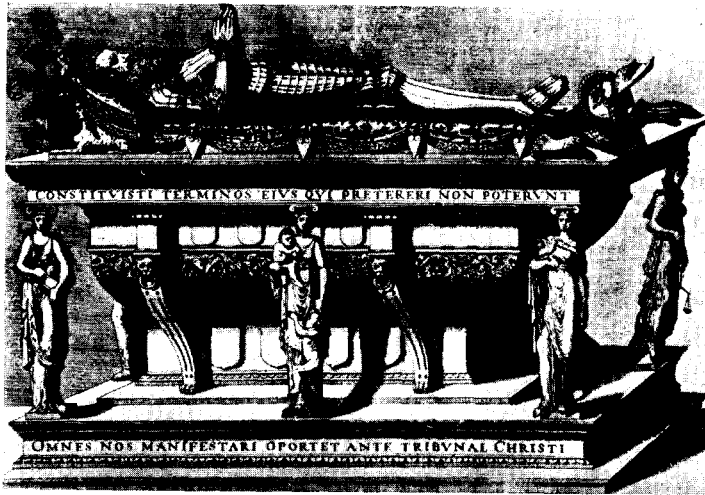
Overeenkomst is ook aangewezen met nog twee andere monumenten. De oksaalachtige stenen afsluiting van de „Fürstengruft”, het graf van Enno II Cirksena, graaf van Oost-Friesland, van 1548, in de Grote Kerk te Emden²¹ (in 1940–1945 verwoest), vertoont, behalve algemene stilistische overeenkomst, een architraaf met een rouwstoet zoals die ook op een architraafje in het Jeverse monument voorkomt.

Het grafmonument van koning Frederik I van Denemarken tenslotte, te Schleswig²², vertoont grote overeenkomst, niet alleen in de versiering maar ook in de hele opbouw en uitwerking, met een graf op een prent van Cornelis Floris²³ (afb. 8) enerzijds, en anderzijds met dat van Edo Wiemken in Jever. De laatstgenoem-

Starcke, „Emder Künstler des 16. und 17. Jahrhunderts”, *Emdner Jahrbuch* 13 (1899), 166 e.v.

²² Ahmels, blz. 288, noot 28 en afb. 33 en blz. 299, afb. 37.

²³ Hedicke (zie hiervóór, noot 17), pl. 17, afb. 1.

Afb. 8. Cornelis Floris, ontwerp voor een graf. Uit: Robert Hedicke, *Cornelis Floris und die Florisdekoration*, Berlin 1913, pl. 17, afb. 1.

de overeenkomst is, ook in de ikonografie van de gepersonifieerde deugden, zo frappant dat zich de vraag voordoet, in hoeverre een van de restauratoren van het Wiemkenmonument door dat in Schleswig dan wel door Cornelis Floris' prent beïnvloed is.

Er is sinds Boeles' artikel geen aandacht meer geschonken aan de mogelijkheid dat de kraak zou passen in de stilistische ontwikkeling van Westerlauwers Friesland²⁴. De verwaarlozing van dit aspekt en van aandacht voor het culturele klimaat dat daarmee samenhangt, is niet terecht: de omstreeks 1550 in Friesland door Benedictus Gerbrants en vooral door Vincent Lucas gemaakte, sterk Vlaams beïnvloede, renaissancestische grafzerken vormen interessant vergelijkingsmateriaal met de onderhavige monumenten²⁵.

†††, H.H. en Hein Hagarth

De theorieën over de overeenkomsten tussen de kraak te Oosterend en het grafmonument voor Edo Wiemken te Jever leken te worden bevestigd doordat in het monument te Jever herhaaldelijk het merk ††† voorkomt, hetgeen werd gelezen als H.H. en in verband gebracht met „Hein H”, de naam die voorkomt op de kraak

²⁴ De literatuur waar dat nog wel gebeurt is besproken in Boeles (zie hiervóór, noot 19), blz. 110.

²⁵ W. Dolk, „Zestiende eeuwse zerkhouwers in Friesland”, *De vrije Fries* 46 (1964), 205–213. In 1542 treden voor het eerst Romeinse kapitalen in plaats van gotische minuskels op; de Ripperdazerk te Hinte van 1547, door Dolk afgebeeld, is ook in zijn architecturale onderdelen zowel met de kraak als met het monument te Jever te vergelijken. Cornelis Floris' vroegst

te Oosterend²⁶. De naam werd vervolgens geïdentificeerd met een Hein Hagarth, die in de werkplaats van Cornelis Floris in Antwerpen voorkomt²⁷. Maar de signatuur „Hein H 1554” aan de kraak vult de laatste van de Latijnse versregels op, en is dus van een heel andere orde dan het merk †††. Eerder valt aan te nemen dat Hein H de dichter van de Latijnse verzen is. ††† is ongetwijfeld een steenhouwersmerk en het is zeer de vraag of het als H.H. moet worden gelezen. Een en ander maakt de identifikatie van ††† en Hein Hagarth wel zeer twijfelachtig.

Het grafmonument van Jever is uitgevoerd in steen en hout; de kraak van Oosterend is van hout. Het monument van Jever bevat behalve het genoemde merk ook de initialen PH²⁸ (afb. 47); in de kraak komen de letters IB voor²⁹. Ook stilistisch lijkt het weinig waarschijnlijk dat de monumenten door één hand zouden zijn uitgevoerd: vooral in Oosterend steken de fijn gesneden grotesken en spolia af tegen de niet altijd even gelukkige figuren in de bijbelse reliëfs, terwijl in Jever juist de reliëfs hier en daar een zeer hoge kwaliteit vertonen.

De konklusie van deze vergelijkingen is dat alle genoemde monumenten stilistisch een groep vormen en sterke invloed vertonen van de Ant-

bekende werk dateert niet van vóór 1546–47.

²⁶ U. Thieme und F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der antike bis zur Gegenwart* XV, Leipzig 1922, s.v. Hagarth.

²⁷ Ahmels, blz. 274 e.v., 297 e.v.; Hedicke (zie hiervóór, noot 17), blz. 132; zie ook de vorige noot.

²⁸ Ahmels, blz. 273.

²⁹ Aan de oostkant, in de meest rechtse pilaster, frontaal.

werpse stijl van Cornelis Floris en de daaraan nauw verwante noordelijke van Colijn de Nole, maar dat over de onderlinge relatie van opdrachtgevers en ateliers weinig bekend is.

Door nu de ikonografie van de beide friezen in het monument van Jever te vergelijken met die van de reliëfs in Oosterend meen ik verwantschap te kunnen aanwijzen die niet beperkt is tot de ikonografische voorbeelden maar die zich ook uitstrekt over de manier waarop de voorbeelden zijn aangevuld en verwerkt tot brede reliëfs. Bovendien geeft de ikonografie belangwekkende aanwijzingen over het kulturele klimaat waarin de monumenten zijn ontstaan.

De Nederlandse teksten aan de kraak

In het fries onder de kroonlijst van de kraak staan twee Nederlandse bijbelteksten. Aan de westkant (II *Timoth.* 2 : 22) ³⁰:

VLIET DIE BEGHEERTE DER IONCHEIT ENDE STAET NADIE RECHTVAERDICHEIT DAT GELOOVE DIE LIEFDE DENVREDE

Aan de oostkant (*Titus* 2 : 8):

IN ALLE DINGEN SO BEWIST V SELVEN EEN EXEMPEL DER GOEDER WERCKEN ENDE HOVT INDER LEERINGE ONSCADELICK

Deze teksten zijn ontleend aan de bijbel van Jacob van Liesveldt te Antwerpen ³¹, en wel aan een editie uit de jaren 1530 ³². In die van 1534 luiden de teksten:

„Vliet die begeerte der ioncheit, ende staet na dye rechtvaerdicheit, dat gelooue, die liefde den vrede, . . .”

„In alle dinghen so bewijst v seluen een exempel der goeder wercken, ende hout inder leeringe onscadelic, . . .”

De tekst van de editie van 1538 vertoont alleen ondergeschikte spellingsvarianten. De eerste editie, van 1526, wijkt vrij sterk af („Vliet die lusten der ioncheit, . . .” „Ouer al, stelt v seluen tot eenen beelde . . .”), de definitieve editie van 1542 vertoont de significante afwijking: „. . . ende hout v inder leeringe onscade-

³⁰ De bijbelplaatsen zijn op de kraak niet aangegeven maar met behulp van Trommius' konkordans op de Statenvertaling gauw te vinden. De plaatsen waren trouwens al gedetermineerd door Steppe (zie hiervóór, noot 5), blz. 252, 253, noten 22 en 23.

³¹ Isaac le Long, *Boek-zaal der Nederduitsche bybels . . .*, Tweede uitgave, Hoorn 1764, 561–574. Voor een overzicht van de vóór 1554 verschenen Nederlandse bijbeledities: *Catalogus der bijbel-tentoonstelling ter gelegenheid der herdenking van het honderdjarig be-*

lick, . . .” waar in de editie van 1534 en 1538, evenals op de kraak, het persoonlijk voornaamwoord „u” ontbreekt.

Konklusie: De Nederlandstalige bijbelteksten zijn ontleend aan een editie van de Liesveldt-bijbel uit de jaren 1530.

Enige konklusie over een eventueel reformatische achtergrond van de kraak valt hieruit niet af te leiden. Jacob van Liesveldt is pas door de inquisitie terechtgesteld om de kanttekeningen in zijn editie van 1542; de vorige edities werden niet als ketters beschouwd.

De bijbelse scènes aan de kraak

De onderste verdieping van de kraak wordt afgesloten door een fries dat in drieën wordt gedeeld door de uitspringende stukken boven de zuilen. Ieder van deze drie gedeelten, tussen twee uitspringingen, is uit één stuk, meet $24 \times c. 260$ cm, en is in reliëf bewerkt, welk reliëf in ieder van de drie gedeelten door twee akanthusachtige knoppen in drie scènes is verdeeld. In totaal zijn er dus ($3 \times 3 = 9$) negen scènes aan iedere kant van de kraak, dat is 18 scènes in totaal.

Onder iedere scène, in de architraaf, is een in rolwerk uitgevoerde cartouche waarop in goud op zwart de scène is aangeduid, met de bijbelplaats. De polychromie van de reliëfs en de opschriften wekken de indruk, niet eerder dan in de vorige eeuw te zijn aangebracht; sporen van oudere polychromie zijn nog nooit aangetroffen. Hoewel dus de opschriften waarschijnlijk niet contemporain zijn, lijken ze over het algemeen betrouwbaar genoeg om te kunnen worden aangehouden ³³. De scènes zijn als volgt omschreven (nummering en verwijzingen naar de afbeeldingen door mij toegevoegd):

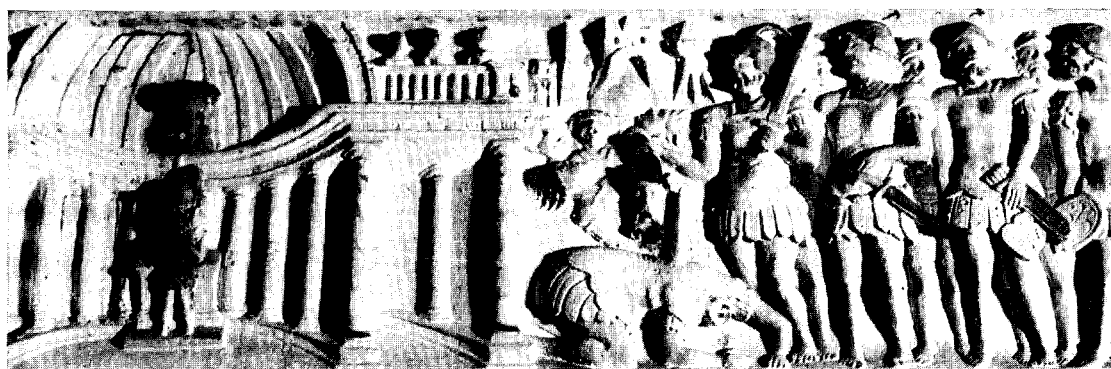
Aan de westkant:

1. SAULS ONDERGANG
EN DOOT. I SAM : XXXII (afb. 9)
2. DAVIJTS LAASTE WOORDEN
TOT SIJN VOLK. II SAM : XXIII (afb. 12)
3. DE ENGEL VERSLAET DE ASSYRI

staan van het Nederlandsch bijbelgenootschap, Amsterdam (Stedelijk museum) 1914, blz. 47–63, spec. 54–63.

³² De geraadpleegde exemplaren zijn van 1526, 1534, 1538 en 1542; alle in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, resp. Ned. Inc. 119, 579 en 133 en 2077 A 23. Andere edities zijn niet onderzocht.

³³ De enige plaatsaanduiding die niet klopt is nr. 1: *Sauls ondergang en dood*, die in alle geraadpleegde edities onder I *Samuel* 31 voorkomt.

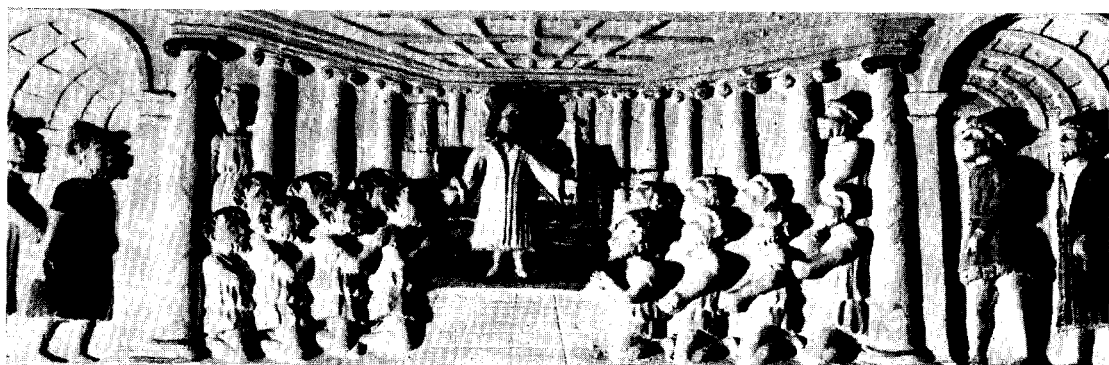
Afb. 9. Oosterend, reliëf 1: De dood van Saul. (Foto: H. de Vries).

Afb. 10. Bijbel van Henrick Peetersen van Middelburch, 1541: Sauls hoofd en wapenen ten toon gesteld. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 11. Bijbel van Henrick Peetersen van Middelburch, 1541: Sauls dood. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 12. Oosterend, reliëf 2: Davids laatste woorden. (Foto: H. de Vries).

Afb. 13. Oosterend, reliëf 3: De engel verslaat de Assyriërs. (Foto: H. de Vries).

- ERS BIJ IERUSALEM: II KON : XIX (afb. 13)
 - 4. DANIELS ONTDECKING VAN BELS AFGODERI: T.4 ANHANG.DA. (afb. 15)
 - 5. DAVIT GEEFT AAN URIAS EEN BRIEF. II SAM.XI (afb. 16)
 - 6. DAVIT SCHRIEFT EEN BRIEF AAN IOAB. II SAM.XI: (afb. 18)
 - 7. CHRISTUS RIJDT BINNEN IERUSALEM. MAT.XXI (afb. 19)
 - 8. CHRISTUS DRIJFT DE KOPERS UIT DEN TEMPEL. M21 (afb. 22)
 - 9. CHRISTUS LEERT IN DEN TEMPEL ONDER.D.LEERARS *Luc.2* (afb. 23)
- Aan de oostkant:

- 10. T.BOUWEN VAN DE TOOREN VAN BABEL. GEN XI (afb. 25)
- 11. DE STRIJDT VAN DAVID EN GOLIAD: I SAM : XVII (afb. 27)
- 12. IOAS WORDT KONINGHOWER IUDA 2 KON.XI: (afb. 29)
- 13. AMASA WORDT VERRADELIJK GEDOODT DOOR IOAB: II SAM:XX. (afb. 31)
- 14. DE SCHEPPINGE VAN DE VROUW UIT DE RIBBE VAN DE MAN GEN I (afb. 32)
- 15. DE BOOTSCHAP VAN DEN ENGEL AAN MARIA. LUC : I (afb. 34)
- 16. CHRISTUS GEBORTE TE BETLAHEM.LUC III (afb. 36)
- 17. CHRISTUS BESNIDENISSE TEN ACSTEN DAGE: LUC.II (afb. 37)
- 18. CHRISTUS OPSTANDINGE TEN DERDEN DAGE: MAT.28 (afb. 39)

Opvallend is in de eerste plaats het grote aantal Oudtestamentische scènes: 11, waarvan 8 uit de boeken der Koningen³⁴, tegen 7 Nieuw-

³⁴ De meeste bijbels in deze sfeer tellen I en II *Samuel* en I en II *Koningen* door als I, II, III en IV *Koningen*.

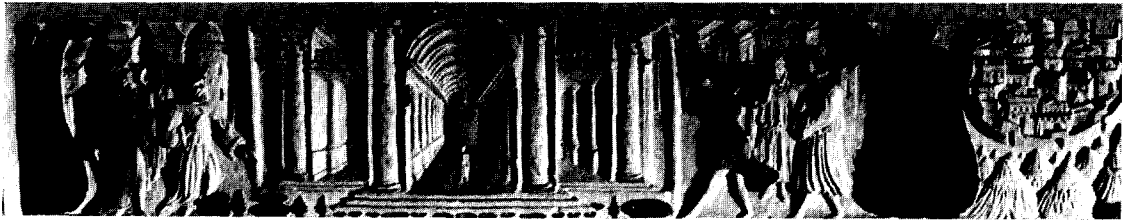

Afb. 14. Bijbel van Henrick Peetersen van Middelburch, 1541: De engel verslaat de Assyriërs. (Foto: UB, Amsterdam).

testamentische. In de plaatsing van de scènes ontbreekt ieder spoor van regelmaat, behalve dat de Nieuwtestamentische scènes telkens bij elkaar aan de rechterkant zitten. Te veronderstellen dat de scènes bij een eventuele verplaatsing van de kraak door elkaar geraakt zouden zijn helpt weinig: ze zitten bij drieën aan elkaar vast, zodat bijvoorbeeld de combinatie *Joab doodt Amasa*, *De schepping van Eva* en *De verkondiging aan Maria* onontkoombaar blijft.

Belangrijker is het dat niet alleen alle chronologische samenhang tussen de scènes ontbreekt maar dat er ook geen typologisch verband tussen de scènes bestaat: de Oudtestamentische scènes die op de kraak zijn afgebeeld hebben geen enkele typologische betekenis die op de afgebeelde Nieuwtestamentische scènes betrekking heeft³⁵.

³⁵ Dit is het belangrijkste punt van onderzoek van de in het begin van dit artikel genoemde eerste werkgroep geweest. Het meest gebruikte werk is Louis

Afb. 15. Oosterend, reliëf 4: Daniël ontmaskert de priesters van Bel. (Foto: H. de Vries).

De typologie, die symbolische verbanden legt tussen de beide Testamenten, zodat bijvoorbeeld Jonas' drie dagen durend verblijf in de buik van de walvis in verband wordt gebracht met Christus' verblijf in het graf vóór de Opstanding, had zich gedurende de middeleeuwen ontwikkeld en was tot in de zestiende eeuw het belangrijkste ordeningsprincipe in de Christelijke ikonografie. Dat er in de bijbelscènes in Oosterend een chronologisch noch een typologisch systeem is toegepast maakt de kraak tot een interessant, vroeg

voorbeeld van nieuw opkomende ikonografische principes³⁶.

Het is tot nog toe niet gelukt, in de reliëfs van de kraak een alternatief ordeningsschema te ontdekken. Het enige wat er valt te zeggen is dat in de scènes enige motieven frekwent voorkomen, en wel het ge- dan wel misbruiken van tempels³⁷, het direkt ingrijpen van God en de daden van de zeer direkt met God in contact staande koning David³⁸, en de rol van Christus als verlosser³⁹. Deze combinatie van motieven wijst

Afb. 16. Oosterend, reliëf 5: David geeft Urias een brief voor Joab. (Foto: H. de Vries).

Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Parijs 1955-'59, aangevuld met behulp van enige gespecialiseerde lexica, zoals die van Hans Aurenhammer en die van E. Kirschbaum S.J. (ed.), beide getiteld *Lexikon der christlichen Ikonographie* (resp. Wenen 1959- en Rome, etc. 1968-'72) en de onvolledige *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Stuttgart 1937-. In al deze werken wordt de nadruk gelegd op de traditioneel roomskatholieke, typologisch geordende ikonografie; de hier gesignaleerde, nieuwe ikonografie, die wel als een van de wortels van de hervormde voorstellingswereld mag worden gezien, is tot nog toe weinig systematisch onderzocht.

³⁶ Dezelfde verandering in de vroege zestiende eeuw signaleert ook J. Bruyn, *Rembrandt's keuze van bijbelse onderwerpen*, Utrecht 1959, 11-12 (voordracht gehouden voor het K.O.G. op 11 november 1958).

³⁷ 1. Sauls wapenrusting wordt in de tempel van Astaroth gebracht; 4. Daniël ontmaskert de priesters van Bel; 7-8. Christus rijdt Jeruzalem binnen en drijft de kooplieden uit de tempel; (9. Christus disputeert

in de tempel;) 12. Joas wordt koning gemaakt in het Huis des Heren nadat de tempel van Baäl is afgebroken; (17. Christus' besnijdenis.)

³⁸ 2. Davids laatste woorden, over zijn contact met God; 3. De engel verslaat de Assyriërs nadat die God hebben uitgedaagd, hetgeen in het Huis des Heren gemeld is; 5-6. David laat Urias sneuvelen om Bathseba het hof te kunnen maken, een daad waarvoor hij door God gestraft zal worden; 10. De hovaardij van de bewoners van Babel door God bestraft; 11. David verslaat Goliath nadat die het leger van de levende God heeft gehoond; 13. Joab doodt Amasa uit vèrgaande trouw tegenover David.

³⁹ 9. Christus disputeert met de schriftgeleerden; (14-15. De schepping van Eva en de annunciatie aan Maria, het enige spoor van typologie in de reeks: Eva wordt algemeen gezien als type van Maria; haar schepping heeft daarentegen weer niets met de annunciatie te maken;) 16. De geboorte; 17. De besnijdenis; 18. De opstanding.

er op dat het principe van de typologie waarschijnlijk is vervangen door dat van de exemplarische reeks, waarin verschillende voorstellingen exempla bieden voor bepaalde religieuze begrippen.

Het zou voorbarig zijn, deze nieuwe ikonografie te interpreteren als reformatorisch; wel lijkt het waarschijnlijk dat het verlaten van de typologie voor een veel direkter exemplarische ikonografie samenhangt met de nieuwe, direkte vroomheid waarin de hervorming tot stand zou komen, maar waarbij eerder de naam van Erasmus dan die van Luther moet worden genoemd ⁴⁰.

Opmerkelijk is het verder dat drie van de voorstellingen op de kraak niet aan een bestaande beeldtraditie ontleend kunnen zijn omdat ze elders — althans: eerder — niet voorkomen. Dit is het geval met:

2. Davids laatste woorden (afb. 12);
3. Daniël betrapt Bel ⁴¹ (afb. 15);
6. David schrijft een brief aan Joab (afb. 18).

Drie andere voorstellingen komen niet voor in de traditionele, in de ikonografische lexica behandelde kunstwerken maar wel in Nederlandstalige Antwerpse bijbeledities in het tweede kwart van de 16de eeuw ⁴².

Dit zijn:

3. De engel verslaat de Assyriërs (afb. 13, 14);
12. Joas wordt koning (afb. 29, 30);
13. Joab doodt Amasa (afb. 31).

Konklusie: de voorstellingen op de kraak zijn niet gekozen volgens het middeleeuwse principe van de typologische samenhang, maar zijn waar-

Afb. 17. Vorstermanbijbel 1533-'34: David geeft Urias een brief voor Joab. (Foto: UB, Amsterdam).

schijnlijk bedoeld als exemplarisch voor een in het tweede kwart van de 16de eeuw gepropageerde, nieuwe vorm van religieuze beleving. Ze zijn dan ook gedeeltelijk niet ontleend aan gangbare voorstellingen maar aan illustraties uit bijbeledities waarvan het ontstaan samenhangt met diezelfde nieuwe vorm van religiositeit.

Ook hier zou het weer voorbarig zijn, van reformatorische tendenzen te spreken; ook de vroe-

Afb. 18. Oosterend, reliëf 6: David schrijft een brief aan Joab. (Foto: H. de Vries).

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld Fritz Saxl, *A heritage of images; a selection of lectures*, Harmondsworth 1970, 119-129: „Holbein and the reformation”, waar ook Christus en Davids kontakt met God als exemplarisch tegenover de verworpen gebruiken van de kerk worden geplaatst.

Zie ook noot 36, hiervóór.

⁴¹ Dit is de enige voorstelling die ontleend is aan een apokrief boek (namelijk het vierde aanhangsel op het boek *Daniël*).

⁴² Zie het volgende hoofdstuk.

Afb. 19. Oosterend, reliëf 7: Jezus' intocht in Jeruzalem. (Foto: H. de Vries).

Afb. 20. Liesveldtbijbel 1538: Jezus' intocht in Jeruzalem. (Foto: UB, Amsterdam).

ge bijbels van Liesveldt en Vorsterman immers werden door de Rooms-katholieke kerk niet zonder meer afgewezen.

De voorbeelden voor de voorstellingen op de kraak

De Nieuwtestamentische scènes zijn allemaal vergelijkbaar met bestaande tradities in verband te brengen⁴³; het zoeken naar hun herkomst leek van

⁴³ Gertrud Schiller, *Ikono-graphie der Christlichen Kunst* I-III, Gütersloh 1966-'71. Er zijn bij voorlopig onderzoek geen directe ontleningen aan te wijzen.

⁴⁴ Zie het vorige hoofdstukje.

⁴⁵ Geraadpleegd zijn alleen de exemplaren, aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Het onderzoek valt te verfijnen met behulp van andere edities; zie hiervóór, noten 31 en 32.

⁴⁶ Le Long (zie hiervóór, noot 31), blz. 576-581; zie hiervóór, noten 31, 32 en 45. De geraadpleegde exemplaren zijn van 1528 (Ned. Inc. 100), 1532 (Ned. Inc. 525), 1533-'34 (Ned. Inc. 104), 1542-'43 (975 A 8) en 1545 (1153 A 8).

⁴⁷ De heer J. F. N. van Harreveld te Engwierum was

sekundair belang en werd voorlopig nagelaten.

De Oudtestamentische scènes daarentegen wijken sterk van de bestaande traditie af⁴⁴. Een aanwijzing voor hun herkomst was gevonden in de Nederlandstalige bijbeltekst op de kraak. Deze aanwijzing bleek vruchtbaar: een aantal van de scènes op de kraak bleek aan Antwerpse bijbels te zijn ontleend⁴⁵.

Hoewel nu de teksten op de kraak teruggaan op die van de Liesveldtbijbel is het een bijbel van Vorsterman die voor de afbeeldingen het meest van belang is, en wel niet de eerste, van 1528, maar een van de edities vanaf 1532⁴⁶. Direct ontleend zijn:

5. David die Urias een brief voor Joab geeft (afb. 16, 17);
11. De onthoofding van de gedode Goliath (afb. 27, 28);
12. Het uitroepen van Joas tot koning (afb. 29, 30);
14. De schepping van Eva (afb. 32, 33).

Al deze afbeeldingen staan tussen de bijbehorende tekst, behalve de eerstgenoemde, die aan het begin van het boek *Psalmen* is geplaatst⁴⁷.

zo vriendelijk, mij op het incidentele voorkomen van deze scène in het boek *Psalmen* te attenderen. De scène komt aan het begin van de psalmen voor in Vorstermans bijbel vanaf 1532 en in de Leuvense vulgaatvertalingen van 1548 en 1553. De andere bijbels beelden de scène niet af en vertonen aan het begin van het boek der psalmen de voorstelling van God die aan David verschijnt, behalve de editie van 1541 door Henrick Peetersen van Middelburch, die de psalmen laat beginnen met een voorstelling van de badende Bathseba, door David bespied.

De voorstelling van David die Urias een brief voor Joab geeft gaat op een bestaand type terug, zoals blijkt uit de overeenkomst met het vijfde tapijt uit de vroeg-

Afb. 21. Oosterend, reliëf 8: Jezus drijft de kooplieden uit de tempel. (Foto: H. de Vries).

Twee andere voorstellingen zijn niet aan een bijbel van Vorsterman ontleend maar aan een editie van die van Liesveldt of een verwante editie als die van Henrick Peetersen van Middelburch ⁴⁸. In die van 1538 is de dood van Saul (afb. 9) geïllustreerd met twee afbeeldingen, waarvan er één overeenkomt met de linkerhelft van de voorstelling op de kraak (afb. 10). De rechterhelft van die voorstelling vertoont geen overeenkomst; de voorstelling die algemeen in de Antwerpse bijbels van deze tijd voorkomt wijkt aanzienlijk af (afb. 11).

Eveneens enige vage overeenkomst met een illustratie van Liesveldt of Henrick van Middelburch vertoont de uitbeelding van de engel die de Assyriërs verslaat (afb. 13, 14), die in alle andere bijbels ontbreekt. Geheel afwijkend is de scène *Joab doodt Amasa* (afb. 31), die in de bijbelillustraties altijd wordt voorgesteld als twee elkaar omarmende mannen van wie er een de ander doodsteekt met zijn zwaard.

Een geheel andere bron tenslotte suggereert de

zestiende-eeuwse David en Bathseba-serie in het Musée de Cluny te Parijs, tentoongesteld te Amsterdam (Rijksmuseum) 22 dec. 1972-4 maart 1973. Zie voor de afbeeldingen ook: G. Souchal, „Le tenture de David et la bible”, *Gazette des beaux-arts* 71(1968), 17-32.

⁴⁸ Le Long (zie hiervóór, noot 31), blz. 581-587. De gebruikte exemplaren zijn die van 1534 en 1538 (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Ned. Inc. 579 en Ned. Inc. 133). De afbeeldingen voor dit artikel voorzover het het Oude Testament betreft zijn gedeeltelijk

Afb. 23. Oosterend, reliëf 9: Jezus temidden van de schriftgeleerden. (Foto: H. de Vries).

Afb. 22. Liesveldtbijbel 1538: Jezus drijft de kooplieden uit de tempel. (Foto: UB, Amsterdam).

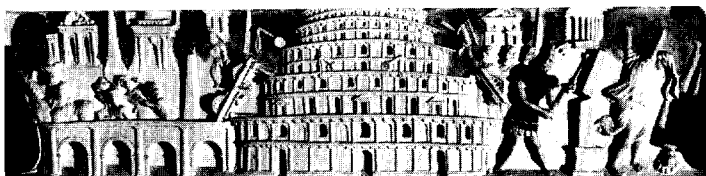
Toren van Babel, die in sommige details overeenkomt met een ets van Cornelis Anthoniszoon van 1547 ⁴⁹ (afb. 25, 26). De overeenkomst is echter te fragmentarisch om tot een directe beïnvloeding te konkluderen.

ontleend aan de bijbel van Henrick Peetersen van Middelburch, Antwerpen 1541 (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek 1150 A 14), omdat de voor die bijbel gebruikte blokken iets beter en vollediger zijn dan die van Liesveldt.

⁴⁹ Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

Afb. 24. Vorstermanbijbel 1533-34: Jezus temidden van de schriftgeleerden. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 25. Oosterend, reliëf 10: De toren van Babel. (Foto: H. de Vries).

Zoals gezegd bieden de Nieuwtestamentische scènes vele, vage aanknopingspunten met bestaande tradities. De Antwerpse bijbels geven hier een minder duidelijke oplossing dan voor de Oudtestamentische scènes; de volgende overeenkomsten vallen er met illustraties in de genoemde edities aan te wijzen:

7. De intocht in Jeruzalem (afb. 19, 20);
8. Jezus drijft de kooplieden uit de tempel (afb. 21, 22);
9. De twaalfjarige Jezus temidden van de schriftgeleerden (afb. 23, 24);
15. De annunciatie (afb. 34, 35).

De laatste drie scènes, afb. 36–38, vertonen typen die te algemeen geldig zijn om verdere aanwijzingen te geven.

Helemaal geen aanwijzing van ontlening geven:

2. Davids laatste woorden (afb. 12);
4. Daniël ontdekt Bels afgoderij (afb. 15);
6. David schrijft een brief aan Joab (afb. 18).

Vormgeving van de reliëfs aan de kraak

Dat er voor de drie laatstgenoemde reliëfs geen

⁵⁰ Een aanwijzing voor Italiaanse invloed vond de aan het begin van dit artikel genoemde werkgroep via Réau (zie hiervóór, noot 35) in Italiaanse voorstel-

ikonografische voorbeelden gevonden zijn is misschien in verband te brengen met enige stylistische kenmerken. Alle drie de reliëfs vertonen namelijk een wijde architecturale scène in een streng symmetrische kompositie, met het hoofdmoment in het midden en met monotoon herhaalde, stijve bijfiguren, zeer groot ten opzichte van de architectuur, ook weer in een symmetrische opstelling.

Voorkeur voor zuilenhallen, wijde bouwwerken⁵⁰ en regelmatig herhaalde, stijve bijfiguren is in de voorstellingen op de kraak overal daar te zien waar de aan de Antwerpse bijbels ontleende scènes zijn aangevuld om tot het langwerpige formaat van de reliëfs te komen. In de reliëfs nr. 2, 4 en 6 bestaan de scènes zelfs vrijwel uitsluitend uit elementen die door de zojuist genoemde eigenschappen gekenmerkt zijn; ik neem daarom aan dat deze drie reliëfs niet aan voorbeelden zijn ontleend maar zijn ontworpen door degene die alle andere scènes heeft bewerkt tot ze het brede formaat vulden.

Konklusie: de voorstellingen gaan direkt terug op de Nederlandstalige Antwerpse bijbel-edities uit de jaren 1530. De voorstellingen zijn op stereotype wijze met architectuur en grote

lingen van de twaalfjarige Christus temidden van de schriftgeleerden, waar symmetrische zuilenkomposities voorkomen.

Afb. 26. Cornelis Anthoniszoon 1547: De toren van Babel; ets, detail. Amsterdam, Rijksprentenkabinet. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam).

Afb. 27. Oosterend, reliëf 11: David onthoofdt Goliath. (Foto: H. de Vries).

figuren aangevuld om de brede reliëfs te vullen. Enige scènes, waarvan geen ikonografische traditie bestond, zijn door de ontwerper zelf aan het program toegevoegd.

De bijbelse scènes aan het grafmonument te Jever

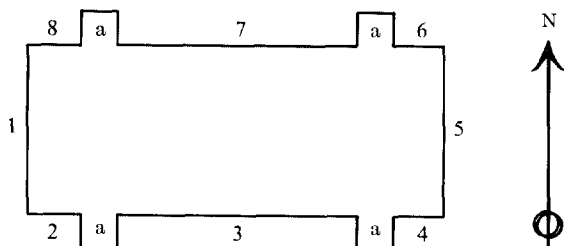
Aangezien in Jever de bijbelse scènes niet met teksten waren aangeduid, en bovendien in sommige gevallen zo beschadigd waren dat ze niet gemakkelijk te duiden waren, moest het onderzoek van de tweede werkgroep in twee fasen gebeuren. In de eerste fase werden de voorstellingen op de beide friezen naar hun onderwerp geïdentificeerd. In eerste instantie kon dit gebeuren doordat sommige onderwerpen direct duidelijk waren, bijvoorbeeld de *Aanbidding door de koningen*, waarna de veronderstelling

zich voordeed dat ook de andere scènes de jeugd van Jezus weergaven. Daarna werden de ikonografische handboeken doorgenomen op onderwerpen uit de jeugd van Jezus die mogelijk afgebeeld konden zijn, waarna van ieder van die onderwerpen werd onderzocht of de op de Jeverse friezen voorkomende voorstelling wel in overeenstemming was met een van de typen waarin het desbetreffende onderwerp in de zestiende eeuw traditioneel werd voorgesteld. Op die grond werden sommige aanvankelijk gedane gissingen omtrent het onderwerp van een bepaalde voorstelling verworpen omdat het veronderstelde onderwerp niet overeenkwam met een van de voorstellingstypen die de onderzoekers tegenkwamen. Op die manier konden alle scènes met zekerheid worden geïdentificeerd.

Voorbeeld van deze werkwijze:

<i>voorstelling</i>	<i>veronderstelde onderwerpen</i>	<i>type</i>	<i>bijkomstig argument</i>	<i>konklusie</i>
pratende mensen in een bos; een figuur komt van een berg	Olijfberg	komt zo niet voor: de apostelen slapen altijd	past niet in de volgorde van het bijbelverhaal	verworpen
	Prediking van Johannes de Doper (Ecce Agnus Dei)	komt zo voor: Johannes wijst zijn metgezellen op de naderende Christus	past in de volgorde	geaksepteerd

Van het bovenste fries nummer ik de scènes als volgt:

a. Op alle konsoles is, links en rechts, telkens dezelfde engel afgebeeld, in gips (afb. 39). Dit is het enige reliëf waarvan het origineel niet over is maar wel een gipsafgietsel. De interpretatie

Afb. 28. Vorstermanbijbel 1533-34: David onthoofdt Goliath. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 29. Oosterend, reliëf 12: Joas tot koning uitgeroepen. (Foto: H. de Vries).

Afb. 30. Vorstermanbijbel 1533-34: Joas tot koning uitgeroepen. (Foto: UB, Amsterdam).

tatie stuit op een complicatie. Men denkt in eerste instantie aan een *Annunciatie* (Lukas 1 : 26-38); maar het voorkomen van een grote put vlak bij de gebarende engel blijkt ikonografisch een zeer ongewoon element te zijn. Weliswaar is de put, als Fons Vitae, een veelgebruikt attribuut van Maria; ook verschijnt in de apokriefe boeken, met name in de *Historia nativitatis Mariae*, maar met een reminescens in het *Protoevangelium van Jakobus*, de engel voor de eerste keer aan Maria als die water aan het putten is ⁵¹,

⁵¹ Resp. hoofdstuk IX en hoofdstuk XI. Zie ook Schiller (hiervóór, noot 43), I, blz. 46; Réau (hiervóór, noot 35), II-ii, blz. 178-179.

⁵² Het afbeelden van de apokriefe put bij een annunciatie zou in overeenstemming zijn met een in de Zuidnederlandse schilderkunst van de vroege vijftiende eeuw gesignaleerde tendens, op de apokriefen terug te grijpen (Erwin Panofsky, *Early Netherlandish Painting*,

maar deze voorstelling komt alleen in de Oosterse ikonografie voor en ontbreekt geheel in Duitse en Nederlandse voorstellingen in de zestiende eeuw ⁵².

1. De korte kant, westzijde: De linker helft van dit reliëf is aangevuld met een gipsafgietsel van het „korenwonder” uit 3; daarna volgt een gipsafgietsel van het hondje uit de koningsaanbidding op 3. Meteen daarna, in het midden, volgt, in marmer, een *Visitatie* (Lukas 1 : 39-46) (afb. 41). De linkerhelft van dit reliëf is dus geheel weg. Er kan een *Annunciatie* op hebben gestaan, of misschien een *Verloving van Maria*, met een *Visitatie* op de achtergrond.

De rechterhelft bevat de voorstelling die traditioneel de *Geboorte* wordt genoemd (Lukas 2 : 1-7) (afb. 41), en wel van het type met het kind in de kribbe ⁵³, gekombineerd met de *Aanbidding door de herders* (Lukas 2 : 8-20).

2. Het kleine reliëf links van de konsule geeft de *Besnijdenis* weer (Lukas 2 : 21) (afb. 42).

3. Het grote reliëf aan de lange zuidkant bevat twee scènes. Van de ene ontbreekt het linker gedeelte, dat vervangen is door een gipsafgietsel van het meest rechtse stukje van de volgende scène. Het rechtergedeelte van deze voorstelling bestaat uit het legendarische *Korenwonder* ⁵⁴ (afb. 44). Het ligt dus voor de hand, te veronderstellen dat het ontbrekende deel bestond uit de *Vlucht naar Egypte* (Mattheus 2 : 13-15).

New York, etc., 1971, 131-132); maar ik weet niet in hoeverre dat doorwerkt tot in de zestiende.

⁵³ Vgl. Barbara G. Lane, „*Ecce Panis Angelorum*”: *The manger as altar in Hugo's Berlin Nativity*”, *The Art Bulletin* 57(1975), 476-486.

⁵⁴ Hans Wentzel, „*Die 'Kornfeldlegende'*”, *Aachener Kunstblätter des Museumsvereins* 30(1965), 131-143.

Afb. 31. Oosterend, reliëf 13: Joab doodt Amasa. (Foto: H. de Vries).

Afb. 32. Oosterend, reliëf 14: De schepping van Eva. (Foto: H. de Vries).

Dit is het enige moment waar de volgorde een kleine onregelmatigheid vertoont. De rechterhelft van dit grote reliëf vertoont namelijk een scène die chronologisch vóór de vlucht naar Egypte en het korenwonder komt, namelijk de *Aanbidding* door de „koningen” (*Mattheus* 2 : 1-12) (afb. 45).

4. Rechts van de konsole: de *Kindermoord* (*Mattheus* 2 : 16-18), rechts aangevuld met een gipsafgietsel van een stukje uit de „aanbidding door de herders” in 1 (afb. 47).

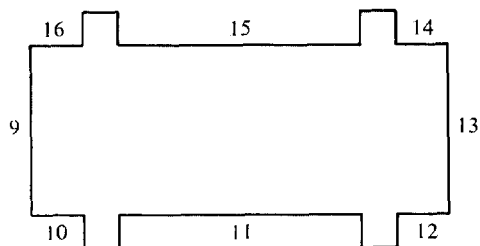
5. De korte kant, oostzijde, bevat weer (evenals 1) twee scènes, namelijk *De twaalfjarige Jezus in de tempel* (*Lukas* 2 : 41-50) (afb. 49) en de *Prediking van Johannes de Doper* (*Mattheus* 3 : 1-4; *Markus* 1 : 1-8; *Lukas* 3 : 1-6; *Johannes* 1 : 6-15) (afb. 51).

6. Links van de konsole: de *Doop van Jezus* (*Mattheus* 3 : 13-17; *Markus* 1 : 9-11; *Lukas* 3 : 21, 22; *Johannes* 1 : 29-34) (afb. 53).

7. Het lange reliëf tussen de konsolen aan de noordkant bevat, evenals 3, twee helften; op de ene helft is de *Verzoeking* afgebeeld, in drie scènes (*Mattheus* 4 : 1-11; *Markus* 1 : 12-13; *Lukas* 4 : 1-13) (afb. 55); op de andere helft de *Roeping van Andreas, Simon Petrus, Jacobus en Johannes* (*Mattheus* 4 : 18-22; *Markus* 1 : 16-20; *Lukas* 5 : 1-11), gevolgd door de *Genezing van een bezetene* (*Markus* 1 : 23-27; *Lukas* 4 : 33-36) (afb. 57).

8. Rechts van de konsole is de laatste voorstelling verloren gegaan en vervangen door een gipsafgietsel van de „besnijdenis”, nr. 2.

Van het onderste fries is mijn nummering als volgt:

9. Korte kant, westelijk: een combinatie van gipsafgietsels uit 11.

10. Links van de konsole: een gipsafgietsel uit 11.

11. De *Inzameling van het manna* (*Exodus* 16 : 14-18) (afb. 61) en de *Terugkeer van de verspieders van Kanaän* (*Numeri* 13 : 21-27) (afb. 64).

12. Gipsafgietsels van een deel van 11.

13-16 bevatten reliëfs met ornament van vruchten en maskarons in een andere steensoort.

Konklusie: De bovenste reliëfs geven, met één kleine onregelmatigheid, een chronologisch juiste reeks van een aantal scènes uit het begin van het leven van Jezus. Het is niet onmogelijk dat de Oudtestamentische scènes in de onderste reliëfs, met uitbeeldingen van de inzameling van het manna en de terugkeer van de verspieders, beide hebben gefungeerd als typologisch horend bij de aankondiging en de eerste verschijning van de Zaligmaker op aarde, maar omdat het onderste fries maar zeer fragmentair over is, valt hierover niets met zekerheid te zeggen.

De herkomst van de voorstellingen op het grafmonument te Jever

Het tweede stadium van onderzoek betrof de traditie waarin de toegepaste voorstellingstypen passen. Daartoe moesten de scènes van de frie-

Afb. 33. Vorstermanbijbel 1533-'34: De schepping van Eva. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 34. Oosterend, reliëf 15: De annunciatie. (Foto: H. de Vries).

Afb. 35. Liesveldtbijbel 1538: De annunciatie. (Foto: UB, Amsterdam).

zen in Jever worden vergeleken met een zo representatief mogelijk gekozen serie voorstellingen van telkens hetzelfde onderwerp, waarna de overeenkomst, aanvankelijk van type en later ook van details, zou kunnen worden afgestreept. Aangezien het hier die Nieuwtestamentische scènes betrof die bij het onderzoek naar de scènes in Oosterend waren afgedaan als „vagelijk met bestaande tradities in verband te brengen”, moest

⁵⁵ A. Pigler, *Barockthemen; eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Budapest 1956; ²1974.

⁵⁶ Behalve de belangrijkste ikonografische handboeken werden de ikonografisch geordende reproductieverzamelingen van de kunsthistorische instituten van Amsterdam (Universiteit van Amsterdam en Vrije Uni-

in deze fase die vage traditie nader worden onderzocht.

De belangrijkste moeilijkheid bij een dergelijk onderzoek biedt het verzamelen van bruikbaar materiaal. Het materiaal dat Pigler biedt ⁵⁵ is onvolledig en geenszins representatief. Hetzelfde geldt voor alle andere mij bekende ikonografische verzamelingen ⁵⁶. Het onderzoek dat de werkgroep verrichtte en dat door mij in samenwerking met Dulka Jirikowsky werd afgerond kan dus geen volledigheid pretenderen. Toch was het materiaal dat ons door handen is gegaan vrij omvangrijk, zodat we voor de belangrijkste onderzoeksresultaten enige geldigheid mogen claimen.

Overeenkomst met andere voorstellingen is in ieder van de voorstellingen op het Wiemken-monument aan te wijzen; dit was immers de voorwaarde om de voorgestelde onderwerpen met zekerheid te kunnen identificeren. Maar in eerste instantie wezen de overeenkomsten naar de meest uiteenlopende kunstwerken, zodat er van systematische ontlening nog niets te zeggen viel.

Het lag voor de hand om, zoals in het geval van de kraak in Oosterend met zoveel vrucht was gebeurd, de Antwerpse bijbels ter hand te nemen ⁵⁷. Het resultaat is opmerkelijk: de over-

versiteit) en Leiden (Rijksuniversiteit) geraadpleegd.

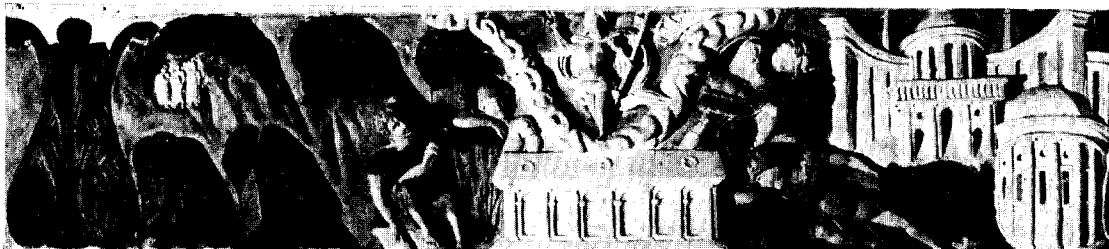
⁵⁷ Aangezien de eerste bijbel van Liesveldt van 1526 niet en die van 1534 wat het Nieuwe Testament betreft vrijwel niet geïllustreerd is, komen alleen de bijbels van Liesveldt vanaf 1538 en die van Vorsterman vanaf 1528 in aanmerking. De Leuvense vulgaat heeft ook nauwelijks illustraties bij de evangeliën; de doops-

Afb. 36. Oosterend, reliëf 16: De geboorte. (Foto: H. de Vries).

Afb. 37. Oosterend, reliëf 17: De besnijdenis. (Foto: H. de Vries).

Afb. 38. Oosterend, reliëf 18: De opstanding. (Foto: H. de Vries).

Afb. 39. Jever, reliëf a: De annunciatie. (Foto: H. Miedema).

gezinde Biestkensbijbels zijn ongeïllustreerd, evenals de bijbel van Doen Pietersen, Amsterdam 1523. De gebruikte exemplaren zijn: Liesveldt 1534 (Ned. Inc. 579); Liesveldt 1538 (Ned. Inc. 133); Vorsterman 1528 (Ned. Inc. 100); Vorsterman 1532 (Ned. Inc. 525); Vorsterman 1533-'34 (Ned. Inc. 104); Vorsterman 1542-'43 (975 A 8); Vorsterman 1545 (1153 A 8); Henric Peetersen, Antwerpen 1541 (1150 A 14); Luther 1534 (faksimile) 396 A 10, 11, alle exemplaren in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

Afb. 40. Liesveldtbijbel 1538, fol. LL5r (Marcus): De annunciatie. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 41. Jever, reliëf 1: Visitatie en Aanbidding door de herders. (Foto: Monumentenzorg).

eenkomst is in veel gevallen minder evident dan met Oosterend; zelfs is in verschillende gevallen de overeenkomst nauwelijks overtuigend, maar over het geheel genomen is de overeenkomst tussen de reliëfs en de bijbelillustraties de enige konsekvente overeenkomst die we hebben kunnen traceren.

Ik zal de overeenkomst nu bespreken om daarna konklusies te trekken.

a. De engel, waarvan het origineel niet over is (afb. 39), lijkt wat houding betreft op de engel van vele *annunciaties*, zoals die in de bijbel van Liesveldt (afb. 40). Zonder precedent zijn de ster-achtige stralen die ter hoogte van zijn middel uitsteken, en de waterput die vlak bij hem staat. Wel komen waterputten en fonteinen voor op latere zestiende-eeuwse *annunciaties*⁵⁸, maar dan kleiner en op de achtergrond. Aangezien de rest van de voorstelling niet over is, valt over de herkomst niet meer te zeggen.

1. De *Visitatie*, een klein fragment van een grotere voorstelling (afb. 41), is van zeer algemeen voorkomend type, waarin Maria en Elizabeth el-

kaar frontaal tegemoet komen en omarmen. De voorstelling komt in de Antwerpse bijbels niet voor, evenmin als de scène die traditioneel als de *Geboorte van Jezus* wordt aangeduid, en die hier is weergegeven met het kind in de kribbe, omgeven door Maria en Jozef die het in gezelschap van herders vereren (afb. 41). De grootste overeenkomst vertoont de centrale scène nog met een achttiende-eeuwse tegel, afgebeeld op een kerstkaart van het Stedelijk Museum De Moriaen te Gouda, hetgeen er wel op wijst dat dit type traditioneel in bijbelillustraties is voorgekomen.

Dit laatstgenoemde reliëf is het levendigste en sierlijkste van allemaal. Sommige houdingen, met name die van de man die zich, links, half achter een pilaar verschuilt, doen Italiaans aan, maar het type van de herders rond de kribbe is zeer algemeen noordelijk. Overigens komt ook de man die zich aan een zuil vasthoudt wel in het Noorden voor⁵⁹.

2. De *Besnijdenis* (afb. 42), met het kind op een ronde altaartafel, een figuur frontaal achter

Afb. 42. Jever, reliëf 2: De besnijdenis. (Foto: Monumentenzorg).

Afb. 43. Liesveldtbijbel 1538, fol. LL5v (Marcus): De besnijdenis. (Foto: UB, Amsterdam).

⁵⁸ Bijvoorbeeld Hendrik Goltzius, in: F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700* VIII, Amsterdam z.j.,

blz. 811f.

⁵⁹ Bijvoorbeeld bij Frans Crabbe van Espelghem, Hollstein (zie de vorige noot) V, blz. 68.

Afb. 44. Jever, reliëf 3 (links): Het korenwonder. (Foto: Monumentenzorg).

Afb. 45. Jever, reliëf 3 (rechts): De aanbedding door de koningen. (Foto: Monumentenzorg).

het altaar en twee flankerende figuren, is van het type dat voorkomt in de Liesveldtbijbel van 1538 (afb. 43), met dien verstande dat deze groep is aangevuld met lange figuren in een wat tuitelige houding, en symmetrische zuilenrijen.

3. Het *Korenwonder* (afb. 44), dat wel een fragment zal zijn van een reliëf dat de vlucht naar Egypte uitbeeldt, komt niet in de Antwerpse bijbels voor. Dat er echter een traditie van bijbellustraties is geweest waarin het korenwonder figureert, blijkt daaruit dat er een uitbeelding van het wonder voorkomt op de achtergrond van de voorstelling van de vlucht naar Egypte in het door Pieter H. Schut gegraveerde *Toneel ofte vertooch der Bybelsche Historien*, Amsterdam (Nicolaes Visscher) 1659: *Historien des Nieuwen Testaments* nr. 13. Maar die traditie ben ik tot nog toe niet op het spoor gekomen.

De *Aanbedding door de drie Wijzen uit het Oosten* (afb. 45) vertoont in zijn hoofdcène, bestaand uit Maria met het kind, Jozef en de drie wijzen, dezelfde kompositie als de bijbel van Liesveldt van 1538 (afb. 46). Op het reliëf is de hoofdcène aangevuld met symmetrische zuilen, links een hoekje met onder andere dezelfde kribbe als op de voorstelling van de geboorte, en rechts een aantal grote figuren die horen bij de cavalcade die op het prentje uit vele, kleine figuurtjes bestaat.

4. De *Kindermoord* (afb. 47) vertoont in één centraal motief overeenkomst met die in de Liesveldtbijbel van 1538 (afb. 48), namelijk in de soldaat, die, en profiel naar links, met opgeheven zwaard op het punt staat een kind te doorsteken

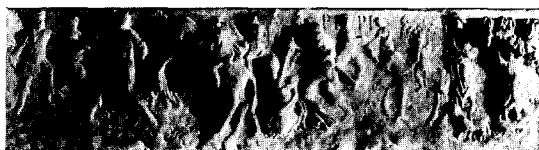

Afb. 46. Liesveldtbijbel 1538, fol. II1v (Matheus): De aanbedding door de koningen. (Foto: UB, Amsterdam).

dat door de moeder wordt vastgehouden. Hetzelfde motief komt ook voor in het prentje van Pieter Schut (zie hiervoor onder 3). De rest van het reliëf bestaat uit grote, onsaamenhangend gekomponeerde figuren en paarden.

5. *De twaalfjarige Jezus in de tempel* (afb. 49), met Jezus in het midden en face, omgeven door symmetrisch gegroepede, gedeeltelijk op de rug geziene schriftgeleerden, komt ook weer overeen met die in de bijbel van Liesveldt van 1538 (afb. 50; vgl. afb. 24). In het reliëf is een grootse, symmetrische arkadenomloop toegevoegd.

De rechterhelft vertoont de *Prediking van Johannes de Doper* (afb. 51), die enige toehoorders wijst op Jezus, die links komt aanlopen in een landschap met bomen. De kompositie komt overeen met die in de bijbel van Liesveldt van

Afb. 47. Jever, reliëf 4: De kindermoord. (Foto: Monumentenzorg).

Afb. 48. Liesveldtbijbel 1538, fol. II2r (Mattheus): De kindermoord. (Foto: UB, Amsterdam).

de bijbel van Liesveldt van 1538 (afb. 56), die hetzelfde type vertoont als het reliëf: de duivel staand voor Jezus die bij een boom zit. Andere motieven in het fries, met name de ronde koepel in de stad, waarop de beide figuren weer voorkomen, zijn wel aangetroffen op zestiende-eeuwse voorstellingen, maar de in vogelvlucht geziene stad die de centrale plaats inneemt vertoont de stijl van de toevoegsels in deze reliëfs en lijkt daarom origineel, evenals de wolkachtige heuvel rechts.

De rechterhelft van dit reliëf vertoont in het midden een grote voorstelling van het Meer van Galilea, met een vissersboot (afb. 57). De uitbeelding van Jezus links op de oever komt overeen met de illustratie bij het evangelie van Mat-

Afb. 49. Jever, reliëf 5 (links): De twaalfjarige Jezus in de tempel. (Foto: Monumentenzorg).

1538 (afb. 52); op het reliëf, waar zoals gewoonlijk drie keer de breedte moest worden gevuld, is de hoofdcène aangevuld met bomen.

6. Frappante overeenkomst met de Liesveldtbijbel van 1538 (afb. 54), en met geen enkele andere uitbeelding, vertoont het reliëf met de *Doop van Jezus* (afb. 53), dat, hoewel sterk beschadigd, links van Jezus die staande in de Jordaan gedoopt wordt, een op de oever knielende figuur te zien geeft. Op het prentje is die figuur als een tweede uitbeelding van Jezus gekenmerkt doordat de Heilige Geest op Hem neerdaalt in de vorm van een duif in een stralenkrans, en bovendien doordat Hij is omgeven door een banderolle met de tekst TV ES FILIVS MEVS DILECTVS IN TE COMPLACVI MIHI (*Mattheus* 17:5). Op het reliëf zijn misschien sporen van de stralenkrans te zien.

7. De linkerhelft van het lange noordreliëf vertoont de drie stadia van de *Verzoeking* (afb. 55), waarvan het eerste de hoofdcène vormt in

Afb. 50. Liesveldtbijbel 1538, fol. LL6r (Marcus): De twaalfjarige Jezus in de tempel. (Foto: UB, Amsterdam).

theus in de Liesveldtbijbel van 1538 (afb. 58). Van sommige onderdelen, bijvoorbeeld de boot, zijn wel weer voorstellingen aan te wijzen die nauwere overeenkomsten met het reliëf vertonen

Afb. 51. Jever, reliëf 5 (rechts): Johannes de Doper predikend. (Foto: Monumentenzorg).

Afb. 52. Liesveldtbijbel 1538, fol. II2r (Mattheus): Johannes de Doper predikend. (Foto: UB, Amsterdam).

dan dit prentje (bijvoorbeeld een tekening van Jan van Rillaer d.O.(?) in het Ashmolean Museum in Oxford, foto: Rijksbureau voor Kunst-historische Dokumentatie L no. 2675), maar de algemene dispositie en de houding van Christus duiden onmiskenbaar op verwantschap ook met de Liesveldtbijbel.

Rechts van de *Roeping van de zonen van Zebedeus* is de genezing van een bezetene uitgebeeld. De uitbeelding is nauw verwant aan die in de bijbel van Liesveldt, maar spiegelbeeldig, zodat de overeenkomst met een prentje in de verwante bijbel van Henric Peetersen uit 1541 duidelijker is (afb. 59). De houding van de genezende Christus komt weer overeen met die op een *Prediking aan het water* in de Liesveldtbijbel van 1538 (afb. 60).

Afb. 53. Jever, reliëf 6: De doop van Jezus. (Foto: Monumentenzorg).

Afb. 54. Liesveldtbijbel 1538, fol. II2r (Mattheus): De doop van Jezus. (Foto: UB, Amsterdam).

11. Het grote fries met de *Inzameling van het manna* (afb. 61) vertoont alle elementen die ook voorkomen op het prentje in de Liesveldtbijbel van 1538; op grond van de betere kwaliteit van van het beeld is hier de afbeelding uit die van 1534 gekozen (afb. 62). De staande mannen, die de uit Kanaän terugkerende verspieters opwachten, op de rechterhelft (afb. 64), komen met geen van de Antwerpse bijbels overeen maar doen enigszins denken aan een groep in een Lutherbijbel van 1534 (afb. 63); anderzijds past een dergelijke groep van over de hele hoogte van het fries afgebeelde mannen heel goed in het beeld dat we langzamerhand hebben gekregen van de vrij schematische manier waarop de maker van deze friezen zijn voorstellingen aanvulde.

De verspieters zelf tenslotte zijn een zeer stereotiepe groep; ze komen in deze richting voor

Afb. 55. Jever, reliëf 7 (links): De verzoeking. (Foto: Monumentenzorg).

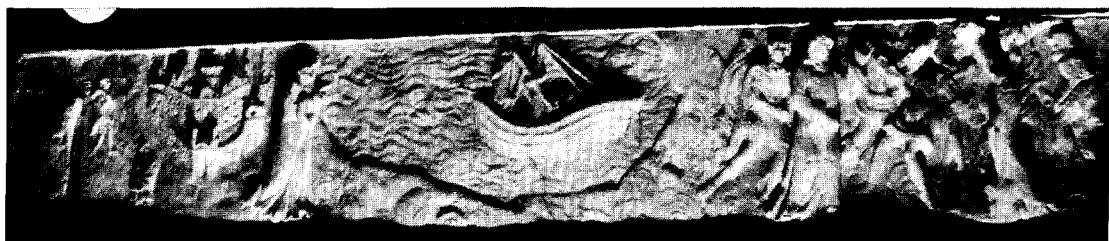

Afb. 56. Liesveldtbijbel 1538, fol. II2v (Mattheus): De verzoeking. (Foto: UB, Amsterdam).

in de bijbel van Henric Peetersen van 1541 (afb. 65). De beeldhouwer heeft korenaren in de hand van de voorste man toegevoegd. Overigens is het reliëf geamplificeerd met tenten, bomen en een stad.

Overeenkomst van de reliëfs op de kraak in Oosterend met die van het grafmonument te Jever

Met de reliëfs aan de kraak van Oosterend ver-tonen die van Jever een aantal essentiële overeenkomsten. In de eerste plaats is bij beide het gros van de voorstellingen als geheel duidelijk verwant aan de illustraties in Nederlandstalige Antwerpse bijbels uit de jaren 1530. Dit geldt voor de hoofdmomenten in de scènes; omdat de reliëfs veel breder zijn dan de bijbelillustraties zijn ze aangevuld met stereotiepe, grote, stijve

Afb. 57. Jever, reliëf 7 (rechts): De roeping van de zonen van Zebedeus en de genezing van een bezetene. (Foto: Monumentenzorg).

Afb. 58. Liesveldtbijbel 1538, fol. II2v (Mattheus): De roeping van de zonen van Zebedeus. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 59. Bijbel van Henric Peetersen 1541, fol. BB6v (Marcus): Genezing van een bezetene. (Foto: UB, Amsterdam).

figuren, vaak in een wat labiele houding, over de hele hoogte van de scène, verder met bomen en met architectuur, met name steden in vogelvlucht en groots opgezette, symmetrische zuilengalerijen. Waar de scènes niet aan de Antwerpse bijbelillustraties zijn ontleend vertonen ze ikonografische typen die duidelijk noordelijk zijn, met hier en daar italianisante motieven, die evenwel aan Nederlandse voorstellingen ontleend kunnen zijn. Enige van deze voorstellingen komen in latere bijbelillustraties voor, zodat het niet onwaarschijnlijk is dat ze ook in de zestiende eeuw al als bijbeluitbeeldingen voorkwamen.

Deze overeenkomst tussen Oosterend en Jever, niet alleen in ikonografische voorbeelden maar ook in de manier waarop de voorbeelden zijn aangevuld tot de breedte van de reliëfs, leidt tot de konklusie dat de ontwerpers van de friezen op beide monumenten wel bijzonder nauw verwant zijn en dat het zelfs niet onwaarschijnlijk is dat de friezen door een en dezelfde persoon bedacht en getekend zijn. Overeenkomst in maker is natuurlijk een geheel andere zaak: de reliëfs van Oosterend zijn in hout, die in Jever in marmer uitgevoerd, wat het al weinig waarschijnlijk maakt dat ze van dezelfde hand zijn. Ook zijn de reliëfs in Oosterend, die weliswaar dik in de verf zitten maar daardoorheen toch wel het nodige van hun oorspronkelijke faktuur vertonen, vooral in anatomische details aanzienlijk stunteriger uitgevoerd dan die in Jever, die weer de handicap hebben dat ze zwaar beschadigd en gesleten zijn. De reliëfs in Jever, vooral de *Aanbidding door de herders*, vertonen soms zeer elegant uitgevoerde details.

Overige ikonografie

Op de pijlers van de kraak, naast en tussen de bogen van de bovenverdieping, staan telkens vier figuren: aan de westkant vier vrouwelijke, met het opschrift: FIGVR DER CARIATIDES, aan de oostkant vier manlijke, met het opschrift: FIGVR DER PERSEN.

De symboliek van Karyatiden en Perzen is ontleend aan Vitruvius, *De architectura* I, i, 5-6, waar deze motieven worden aangehaald ter illustratie van de historische eruditie die een architect nodig heeft. De vrouwen van Karyai, een Peloponnesische stad die had geheuld met de Perzen, werden na de overwinning van de

⁶⁰ A. Geerebaert S.J., *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*, Gent 1924, blz. 186, onder CXLV, nr. 1: Antwerpen 1539.

Afb. 60. Liesveldtbijbel 1538, fol. 115v (Mattheus): Prediking aan het water. (Foto: UB, Amsterdam).

Grieken tot voorbeeld in eeuwigdurende dienstbaarheid weggevoerd, hetgeen gememoreerd werd door beelden van vrouwen in lange gewaden in plaats van zuilen een dragende functie in bouwwerken te doen vervullen; evenzo pasten de Spartanen in hun Perzische kolonnade de figuren van hun overwonnen vijanden toe om de lijst van dit gebouw te dragen.

Het motief van Karyatiden en Perzen was in Antwerpen geïntroduceerd door Pieter Coecke van Aelst (vertaler van Vitruvius⁶⁰) in diens prentenserie *Zeden en gebruiken der Turken*, uitgegeven in 1553. Dat de maker van de kraak de beelden in hun figuurlijke betekenis aanbood is uitdrukkelijk vermeld⁶¹, waarmee impliciet naar Vitruvius' tekst is verwezen.

Ik neem aan dat de Perzen en Karyatiden bedoeld zijn als symbolisch voor de slechte menselijke eigenschappen die dienstbaar moeten worden gemaakt aan de goede voorschriften die in de bovenste lijst zijn gegeven.

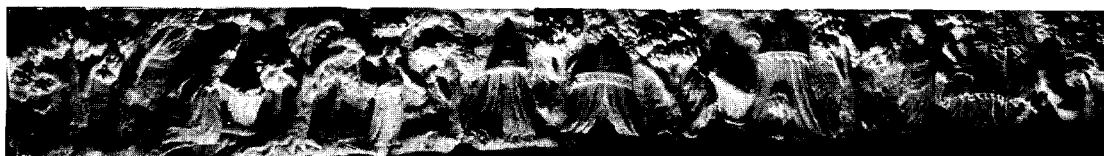
Op de balustrade van de kraak staan zeven hexameters. Op de westkant:

TAM BENE FABRILEM SVNT CVNCTA EXACTA AD
AMVSSIM

TAM DOCTA ET FACILI SINGVLA FACTA MANV
PHIDIACÆ VT NON ARTIS EBVR CARIS VE COLOSSVS
PLVS TVLERIT LAVDIS QVAM FERAT ISTVD OPVS

(Zo goed is alles naar artistieke maatstaf afgemeten, met zo vaardige en onderlegde hand is ieder onderdeel gemaakt, dat het ivoren beeld van Fidias of de kostbare Kolossus [van Rho-

⁶¹ Men zou verwachten dat hij „figura” zou hebben geschreven in plaats van „figur”. De teksten doen nu lichtelijk Duits aan, zonder dat dat zeker aan te tonen valt.

Afb. 61. Jever, reliëf 11 (links): Inzameling van het manna. (Foto: Monumentenzorg).

Afb. 62. Liesveldbijbel 1534, fol. C8r: Inzameling van het manna. (Foto: UB, Amsterdam).

Afb. 63. Lutherbijbel 1534, fol. 45v: Inzameling van het manna. (Foto: UB, Amsterdam).

dos] niet meer roem heeft geoogst dan dit werk nu oogst).

Op de oostkant:

QVÆ VETERVM PIETAS FIDEI RELIGIO QVONDAM
ILLA FVIT QVÆ DIVITCIAS DESPEXIT ET AVRVM
ID STRVCTVRA DOCET TANTÆ SIMVL AC OPVS
ARTIS — HEIN H 1554

(Hoe eens vroom geloof en godsvrucht waren der ouden die rijkdom en goud verachtten, dat leert het aanbrengen en tegelijk ook de artistieke vormgeving van zo'n groot kunstwerk ⁶²).

Het voorkomen van Latijnse versregels van gedeeltelijk profane strekking op een kerkmeubel wijst weer niet op reformatorische tendenzen maar eerder op een algemeen humanistisch gekleurde omgeving, hetgeen de vorige konklusies lijkt te bevestigen.

De ikonografie van het grafmonument in Jever, buiten de bijbelse friezen, is vooralsnog onduidelijk, en een onderzoek ernaar wordt bemoeilijkt doordat het geenszins zeker is hoe de

onderdelen oorspronkelijk ten opzichte van elkaar geplaatst waren. Behalve de meer dan levensgrote afbeelding van de opgebaarde overledene, op de bovenste sarkofaag, zijn zes treurende geniën duidelijk van toepassing op het sepulkrale karakter van het monument. Van de vrouwelijke deugden die de lijst van het onderste gedeelte dragen zijn er twee, een Charitas en een Spes, misschien origineel. De andere vier, die een voor de zestiende eeuw onmogelijke ikonografie vertonen, zijn 19de-eeuws. De grondplaat vertoont op de sokkels zes leeuwjes in hoog reliëf, en twee reliëfjes, het ene met een zittende vrouw, SIENTIA, met onder zich twee manlijke figuren, BACHVS en MARS; het andere, zonder inskripties, maar waarschijnlijk analoog van bedoeling, vertoont een zittende vrouw, een aanlopende amor en een wegvluchtende man.

Behalve 48 groteske balustradebeeldjes in steen en hout, waarvan er verscheidene 19de-eeuws of nog later zijn ⁶³, en een overvloed aan niet-figuratief ornament, vertoont het monument nog tenminste drie reeksen stenen figuren

⁶² Voor de vertaling dank ik dr. F. F. Blok.

⁶³ Een van de houten beeldjes stelt een architect voor die een groot vel papier draagt waarop een tekening van een boog met een omgevallen, gebroken zuil

en het opschrift:

DAS ALTE STÜRZT ES WECHSELN DIE ZEITEN
UND NEUES LEBEN BLÜHT AUS DEN RUINEN

Afb. 64. Jever, reliëf 11 (rechts): De terugkeer van de verspieters van Kanaän. (Foto: Monumentenzorg).

doorelkaar: vier koningen: K. DAVIT, SALOMOEN, . . . SIAS en SAVL; vier vrije kunsten: RETORICA, DIALECTICA, MUSIKA en . . . MORIA, en de zeven planeten: MERCVRIVS, VEENVVS, IVPITER, [S]OL, SATVRNVS, MARS en LVNA, vergezelschap met nog een deugd: FORTITVDO. Dan zijn er nog acht stenen architraafjes, ieder met aan weerskanten een fries; de friezen vertonen een rouwstoet, vechtende soldaten, saters, trofeeën, triomfen en grottesken.

Tenslotte valt in beide monumenten in het houtwerk nog een overvloed van ornament, grottesken, spolia en rolwerk te vermelden, dat buiten een ikonografisch onderzoek moet vallen.

Algemene konklusie

Van de ikonografie van de bijbelse voorstellingen op de beide monumenten is de overeenkomst in dit artikel gedemonstreerd. Het grafmonument in Jever is zo zeer gemutileerd dat het verband tussen Nieuw- en Oudtestamentische scènes niet zeker is; voorzover er iets van valt te zeggen ligt een vrij traditioneel typologische interpretatie het meest voor de hand. De ikonografie van de kraak in Oosterend blijkt een interessant beeld van zijn tijd op te leveren: de scènes geven blijk van een zeer levendige belangstelling voor de moderne bijbelvertalingen, een belangstelling die geen behoefte meer heeft aan traditionele, liturgische of typologische formules maar die duidelijke nadruk legt op het exemplarische karakter van bijbelverhalen waar een direkte relatie tussen God en de mens blijkt.

Een aanwijzing dat de voorstellingen hervormd te noemen zouden zijn is dit niet. De overige ikonografie op beide monumenten wijst op een humanistische belangstelling in de niet-religieuze zin van belangstelling voor de antieke

Afb. 65. Bijbel van Henric Peetersen 1541, fol. gr: De terugkeer van de verspieters van Kanaän. (Foto: UB, Amsterdam).

beschaving. Ook hier weer is het Oosterend waar de aanwijzingen het duidelijkst zijn: de uitdrukkelijk als „figurae” aangeboden Perzen en Karyatiden benevens zeven Latijnse hexameters die het bouwsel zowel als stichting als in artistieke zin prijzen, wijzen op de nodige literaire eruditie, eerder van de opdrachtgever dan van de maker of zelfs de ontwerper van de kraak.

Ik meen met dit ikonografische onderzoek een bijdrage te hebben geleverd tot het kunsthistorisch onderzoek inzake de genoemde monumenten, die tot de vroegste renaissancemonumenten in deze konderien behoren. Een nader onderzoek met name naar het kulturele klimaat in Westerland Friesland in de zestiende eeuw, een klimaat waarin niet alleen de kraak van Oosterend maar ook een reeks geacheveerde grafstenen ontstonden, lijkt mij aan te bevelen als een vruchtbaar projekt.

Ontvangen 23 maart 1977

SUMMARY

In connection with the curriculum in the Department of Art History of the University of Amsterdam, the author devoted several seminars to an investigation on the iconography of the biblical reliefs on a rood screen-like element in

the Dutch Reformed Church in Oosterend (province of Friesland) and the tomb of the Frisian *hoofdelling* Edo Wiemken de Jongere in Jever (Germany), which date from 1554 and the early 1560s, respectively.

DE BIJBELSE IKONOGRAFIE VAN TWEE MONUMENTEN

These biblical scenes show highly consistent relationships with illustrations in Bibles published in Dutch in Antwerp in the 1530s, and thus establish the stylistic relationship between the decoration on both monuments and the work of Cornelis Floris II (1514–1575). The way in which the small Bible scenes in Oosterend and Jever were extended to form broad reliefs is so

similar that it may be assumed that the same designer was responsible for both. The identity of this designer is still unknown, but the iconography of the structure in Oosterend reflects a humanistic interest and a modern religiosity deserving an investigation into the cultural milieu of the man who commissioned it.

EEN APOSTELSERIE UIT 1575 IN DE JACOBIJNEKERK TE LEEUWARDEN

HERMA M. VAN DEN BERG

In de 16de eeuw kende Leeuwarden naast de drie grote parochiekerken van Oldehove, van Nijehove en van Hoek, twee eveneens grote en drukbezochte kerken, te weten de Jacobijnekerk van de Predikheren of Dominicanen aan de noordzijde van de stad en de Galileëkerk van de Franciscanen in het zuiden aan de Turfmarkt. Voorts waren er de evenmin kleine Bagijnekerk en enige kapellen van vrouwenkloosters.

Bij de eerste overgang naar de Hervorming in 1566 wordt verteld dat de gilden hun eigendommen uit de parochiekerken haalden en de schutters de altaren omver wierpen¹. Over kloosterkerken horen we niets. Binnen een half jaar wist de Stadhouder echter weer greep te krijgen op de gang van zaken en werd de oude toestand hersteld. De kerk van Oldehove kreeg nu de functie van kathedraal voor de nieuw benoemde bisschop, die zijn intrek nam in het huis van de abt van Bergum aan de Tweebaksmarkt. Met de definitieve overgang naar de Hervorming blijkt de kerk van Oldehove zo vervallen te zijn, dat zij verlaten wordt en de Jacobijnekerk valt de eer te beurt hoofdkerk van de stad te worden; voortaan heet zij Grote Kerk. De Dominicanen hadden het gebouw blijkbaar beter kunnen onderhouden, verbonden als het was aan de kloostergebouwen, die ook als ontvangstruimten dienden bij bezoek van kerkelijke en ook wel van wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders. Die ruimten waren gegroepeerd aan de noordzijde van de langgerekte tweebeukige kerk en daarmee verbonden door het pandhof met verdieping. Aan de oostzijde moet een verbinding geweest zijn waardoor de paters ook des nachts direct het koor van de kerk konden bereiken. Dit was zoals bij kloosterkerken gebruikelijk, bezet met koorbanken en zal zich een eindweegs westwaarts hebben uitgestrekt. In de loop van de 15de eeuw is de kerk ten behoeve van de leken en het groeiend aantal bijzondere devoties, aan de zuid-

zijde met een brede beuk uitgelegd, die op de wijze van de Haagse Predikheren- of Kloosterkerk gedekt werd door een aantal daken en gewelven haaks op de hoofdbeuk, waardoor de karakteristiek afwisselende belijning ontstond. Zo groot was de populariteit van de Predikheren, dat ook westwaarts de kerk nog eenmaal vergroot moest worden met een travee over alle drie beuken en aan de zuidzijde een vierde topgevel gebouwd werd.

Kwam men in de jaren voor de nu voltooide restauratie in de Grote Kerk, dan zag men langs de zuidermuur banken, bestaande uit 18de-eeuws paneelwerk, geplaatst onder een brede galerij. Deze was volgens de notulen der kerkvoogdij en een bestek in het archief van de kerkvoogdij, in 1826-'27 gemaakt naar tekening van Jaane van der Wielen, zoon van de toenmalige stadsarchitect Gerrit van der Wielen². De galerij rustte op zes houten kolommen en moest boven bestaande banken getimmerd worden: „de kroonlijst boven de achterschutting der tegenwoordige banken zoover noodig is, wegnemen; het blijvende gedeelte na de geheele afdoening herstellen”. Volgens het bestek had de galerij een toegang moeten krijgen langs een houten trap van „ongeveer 4 ellen hoog” buiten de kerk, waartoe het „portaal dat tot ingang van de kerk dient” vergroot en verhoogd diende te worden en een doorgang in de muur gemaakt moest worden „met een gemetselde boog overslagen”. Of deze merkwaardige constructie ooit is uitgevoerd, is hoogst twijfelachtig. Er zijn geen sporen van gevonden en de plattegrond van 1835³ (afb. 10) geeft in ieder geval reeds de houten trap in de kerk aan de westzijde van de galerij zoals wij die tot 1972 gekend hebben.

Toen de kerkvoogdij in 1842, na verschillende eerdere pogingen en na advies ingewonnen te hebben van Hollandse architecten als Warnsinck en Kramm⁴, tenslotte besloot tot

¹ M. P. van Buytenen, *S. Vitus van Oldehove*, Utrecht 1950, 102.

² C. Boschma, „Thomas Romein, een classicistisch bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw”, in *Opus Musicum*, een bundel studies aangeboden aan prof. dr. M. D. Ozinga, Assen 1964, 439.

³ Plattegrond van 1835 door J. G. Rameau, archief Kerkvoogdij.

⁴ T. Morsink, Gegevens over de restauratie van de Grote of Jacobijnekerk te Leeuwarden in 1842, scriptie april 1971.

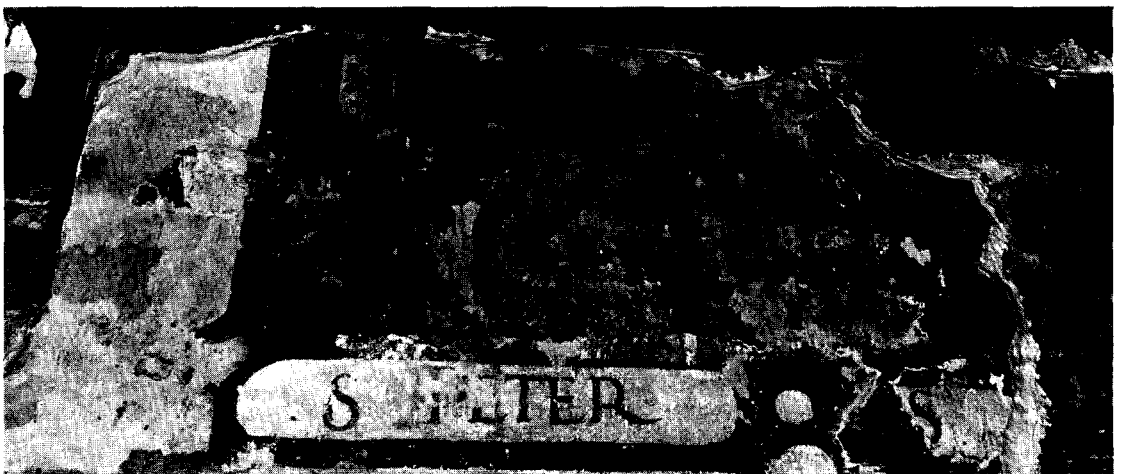

Afb. 1. Petrus en Andreas; boven het hoofd van Petrus tekstfragment van het eerste Geloofsartikel. (Foto: Monumentenzorg, 1972).

een ingrijpende verbouwing van het inwendige van de kerk, is de pas 15 jaar bestaande galerij aan de zuidzijde ongemoeid gelaten. Het bestek zegt weliswaar, dat „de colommen, penanten, bogen en gewelven alsmede de muren langs de gehele uitbreidheid der kerk tot op de blote steen afgebikt zullen worden”; de muur achter de banken en de galerij aan de zuidzijde is daarvan echter kennelijk uitgezonderd gebleven. Eerst in 1972 werden banken en galerij weggenomen, toen het om constructieve redenen nood-

zakelijk bleek de scheibogen tussen de traveeën van de zuiderbeuk te herbouwen. Zij stonden nog aangegeven op de plattegrond van 1835 en zijn dus in 1842 onder behoud van de galerij gesloopt en vervangen door de boven de pijlers aangrijpende zware dwarsbalken, waartussen gestucte gewelven werden gespannen.

Zo kon het gebeuren dat op de zuidermuur fragmenten bewaard bleven van een serie levensgrote apostelfiguren, die daar blijkens een gelijktijdig aangebracht jaartal in 1575 geschilderd

Afb. 2. Onderschrift St. Peter; de voeten van de Apostel en een wapenschild waarschijnlijk van de stichter. (Foto: Monumentenzorg, 1973).

Afb. 3. Apostelkop met fragment van tekst, vierde figuur. (Foto Monumentenzorg, 1972).

zijn. De verrassing was groot te meer daar de met veel talent geschilderde figuren bij het wegnemen van een paneel van de bank en van de lambrisering van de galerij direct in het zicht kwamen. Achter de bank kwam een gedeelte in het zicht met het opschrift „S. Petrus” en nog een S, de voeten van de Apostel Petrus en een wapen (afb. 2). Achter de galerij kwamen vier koppen te voorschijn en lager nog twee fragmenten met voeten. De vier koppen zijn duidelijk als actieportretten voorgesteld: Petrus wendt zich wervend om naar wie hem volgt; de derde figuur (afb. 4) schijnt nog te overleggen wat hem te doen staat en kijkt evenals Petrus, maar het hoofd niet zo sterk gewend, naar achteren, de vierde kijkt gespannen naar voren (afb. 3).

Helaas zijn de figuren fragmentarisch, daar de aanhechting van de galerij aan de muur juist ter hoogte van de schouder-halspartij van de Apostelen kwam. Ten oosten van Petrus is echter een figuur hoger geschilderd en daardoor beter bewaard gebleven. Hij is blootshoofds voorgesteld, draagt een lange spitse baard en heeft een groot geopend boek in de hand (afb. 5). Hij is gekleed in een gestreept hemd met wijde mouwen; over de schouders heeft hij een geborduurde schoudermantel met geschulpte rand. Van zijn hals hangt over de rug een bruinrood kleed af dat hij over de polsen opneemt. Aan de voeten draagt hij gele schoenen. Hij kijkt gespannen opwaarts naar het oosten. Daar is tenslotte in het gedichte oostelijke venster achter een vulling de afbeelding gevonden van de H. Maagd in een stralenkrans (afb. 6). Zij lijkt minder goed geschilderd

te zijn. Aan haar linkerzijde — van de beschouwer uit rechts — moet nog een figuur gestaan hebben, waarvan alleen een rokzoom te zien is.

Het feit dat de Madonna in een stralenkrans en op de maansikkel op de dichting van het oostelijke venster geschilderd is geeft te denken. Wellicht verving de geschilderde voorstelling eenzelfde voorstelling in glas in lood. De geschilderde Madonna zou dan ontstaan zijn gelijk met de dichting van het venster, hetgeen moet samenhangen met het stellen van het dak boven

Afb. 4. De derde Apostelkop. (Foto: Monumentenzorg, 1972).

Afb. 5. De profeet Jesaja. (Foto: Monumentenzorg, 1972).

de Broodkamer. De wapens in het gewelf daarvan geven aan dat de, later Broodkamer geheten, sacristie in de Saksische tijd gebouwd is. Mogelijk in 1514 toen George van Saksen een bezoek aan Leeuwarden bracht⁵. De schildering van het Marianum zou daarmee in het begin van de 16de eeuw te dateren zijn en niet direct samen hangen met de Apostelcyclus. Op glas geschilderde stralenmadonna's kennen wij o.a. te Antwerpen in de noorderzijkapel van de kathedraal, waar zij, evenals een omstraalde God de Vader en Christus deel uitmaakt van het zogenaamde Engelse raam van 1503. In de cirkelvormige dichting van de kop van het raam in de Jacobijnekerk zijn ten slotte fragmenten gevonden van wapens, waarvan alleen het benedenste te lezen valt. Op het schild is een springende eenhoorn voorgesteld, in de hoeken vier franse lelies, alle symbolen van Maria (afb. 6).

Wat is de betekenis geweest van de serie Apostelfiguren? Boven het hoofd van de eerste Apos-

tel, aan wiens voeten in een cartouche zijn naam „S. Petrus” geschilderd is, staat een nog deels leesbare tekst: „Ick Ghelove . . . den almec . . . hem . . .”, voldoende om te begrijpen dat de Apostelen hier weergegeven zijn als sprekers van het zg. *Symbolum Apostolorum*, later *Artikelen des Geloofs* geheten. Zij zouden deze teksten uitgesproken hebben voordat zij uiteengingen om het geloof te verkondigen naar hun opdracht, zoals die door Marcus hst. 16 : 14 verhaald wordt. In de voorstelling van dit verhaal gaan zij gedrieën, of zoals hier getweeën uiteen naar de diverse delen van de wereld. Gedrieën naar de vier toen bekende werelddelen en getweeën naar diverse vreemde landen.

Voorstellingen van de Apostelen met de Artikelen des Geloofs komen gedurende de gehele middeleeuwen voor. Dikwijls sieren zij het koor, zoals in de Bavokerk in Haarlem, waar gebeeldhouwde figuren tegen de koorpijlers stonden; als achtergrond zijn teksten van de geloofsartikelen in latijn en de datum 1506 vermeld. Talrijke apostelseries, geschilderd of gebeeldhouwd, dragen dezelfde in twaalf artikelen verdeelde ge-

⁵ Schwarzenberg, *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland II*, 1773, 80 b.

loofsbelijdenis op spreukbanden, zoals op de wanden van de kerken te Hengelo (Gld), Groenlo, Muideren en in de zaal van de voormalige pastorie der Grote Kerk te Zwolle. In Harderwijk staan op de pijlers grote geschilderde Apostelen in dezelfde stijl als de daar 1561 gedateerde gewelfschilderingen. Ook de paneelschilderkunst en de prentkunst kennen series Apostelen. Daarmede zijn wij meer in de richting van de Leeuwarder serie gekomen, waar de Apostelen stuk voor stuk persoonlijk getypeerd zijn.

De portretschilderkunst was in de 16de eeuw in Friesland tot aanzienlijke bloei gekomen. Wassenbergh heeft een aantal meesters herkend⁶. In dat milieu moet ook de schilder zijn opgegroeid, die de nu ontdekte Apostelfiguren maakte. Mogelijk was hij tevens paneelschilder. Van zijn hand of uit zijn directe omgeving stamt een tweede serie Apostelen, die de pijlers van de Galileëkerk (afb. 11) gesierd hebben, naar een foto tijdens afbraak in 1940 toont. De enige geredde figuur (afb. 8), daar deze op een natuurstenen zuil geschilderd was, is door G. Jansen destijds geconserveerd en is in het Fries Museum te zien, evenals een tafereel met de voorstelling van de gehele catechismus, dat op de zuidelijke wand geschilderd was⁷. Eekhoff zag in 1844⁸, dat de schilderingen 1570 gedateerd waren, dat wil zeggen dat er kort na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie opdracht toe gegeven is. Wellicht had de nieuw benoemde bisschop, die zijn intrek had genomen in het Hof van Bergum aan de overzijde, het initiatief genomen. In de Galileëkerk zijn geen bijbehorende teksten bekend. De figuren waren daar aan de zijde van de hoofdbeuk op de pijlers geschilderd. Hoe zij technisch aangebracht waren is door het conserveren niet meer duidelijk waar te nemen. G. Jansen spreekt van temperaverf. In de Jacobijnekerk zijn zij — volgens waarnemingen van restaurator D. J. Schoonekamp — niet als gewoonlijk bij wandschilderingen, direct op de pleister aangebracht (al of niet met ondertekening), maar op een tevoren geprepareerde okerkleurige ondergrond. Ook dit wijst op een werkwijze van een paneelschilder. Daar er te Leeuwarden in

Afb. 6. Het Marianum in het oostvenster. (Foto: Monumentenzorg, 1972).

die tijd, naast schilders, die alleen bij name uit archivalia bekend zijn⁹, slechts één kundig schilder bekend is, die bovendien als rooms-katholiek in 1580 in ballingschap ging, komt hij in aanmerking als maker van de wandschilderingen. Wassenbergh bleek, in 1971, zodra hem de schilderingen getoond werden, reeds overtuigd te zijn geweest, dat we hier te doen hebben met eigenhandig werk van Adriaen van Cronenburgh. Een gelijke uitspraak vermeldt G. Jansen over de Apostel in de Galileëkerk. Van deze schilder, die uit Schagen in Noord-Holland afkomstig was, heeft Wassenbergh een aantal gesigeneerde

⁶ A. Wassenbergh, *L'art du portrait en Frise au seizième siècle*, Leiden 1934.

⁷ J. B. Knipping, „De Muurschilderingen in de Galileëkerk te Leeuwarden”, *De Vrije Fries* 36, 1941, 52-70; S. J. van der Molen, „Muurschildering uit Leeuwarden's katholiek verleden”, *Het R.K. Bouwblad* XI (1940), 276*; Gerhard Jansen, „De muurschilderingen in de Galileëkerk te Leeuwarden”, *Het Gilde-*

boek, 1942, 3; G. Voorvelt O.F.M., „De Frescofragmenten van Leeuwarden en het Haarlemse Paneel”, *De Vrije Fries*, 38 (1946), 69.

⁸ W. Eekhoff, *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden*. Leeuwarden 1846, I, 257.

⁹ D. J. van der Meer, „Schilders in Friesland in de 16de eeuw”, *De Vrije Fries*, 46 (1964), 214.

Afb. 7. Apostelfiguur uit de Jacobijnekerk. Aquarel door B. van Weemen van Noord, 1842, Gemeentearchief Leeuwarden. (Foto: Monumentenzorg, 1972).

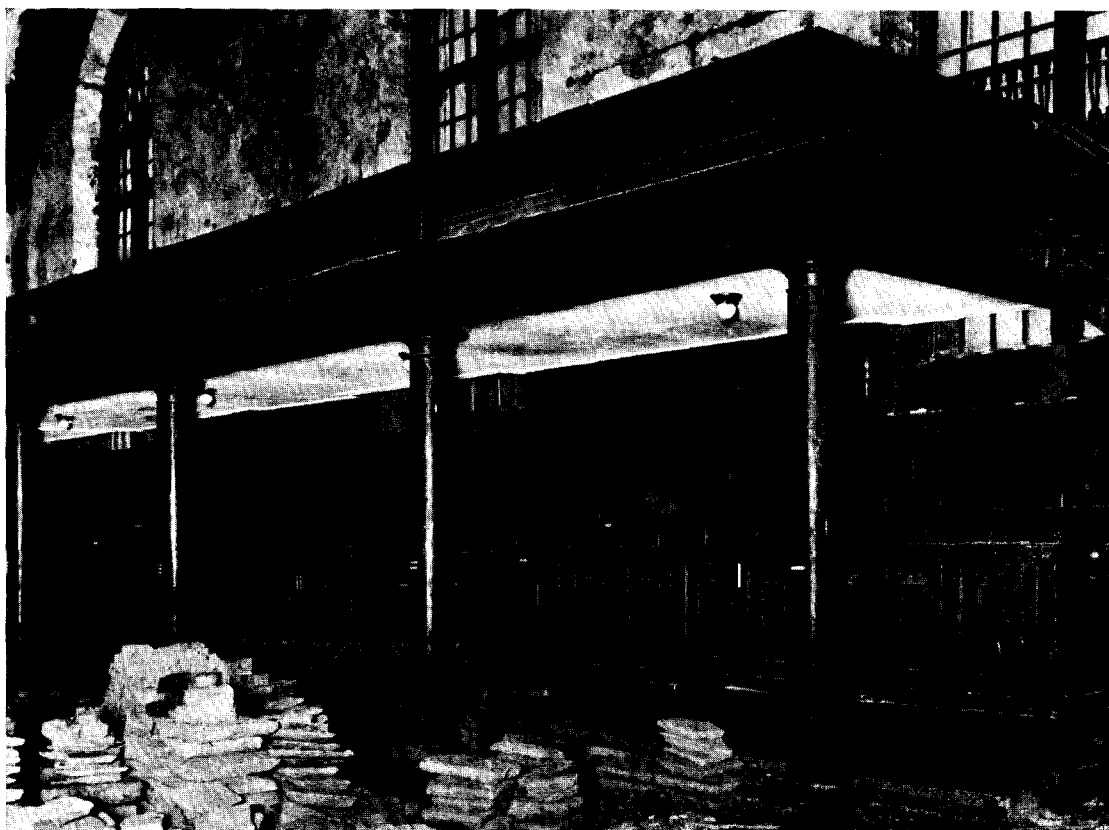
Afb. 8. Apostelfiguur uit de voormalige Galileëkerk te Leeuwarden, thans in het Fries Museum. (Foto: Fries Museum).

portretten gerangschikt en andere als werk van hem herkend. Zijn oudst bekende werk is 1552 gedateerd, terwijl voorts portretten bekend zijn uit de jaren 1561 tot 1567, toen hij secretaris van de grietenij Tietjerksteradeel werd. Uit de roerige jaren daarna is er geen werk van Van Cronenburgh bekend, behoudens de opdracht tot het maken van een kaart van de grietenijen die met de Leppedijk te maken hadden¹⁰. Wassenbergh schrijft hem onder andere voor deze jaren een los geschilderde miniatuur toe en twee portretten van de Groningse historicus Rengers ten Post en zijn vrouw. De schilder zou dan zijn hoogtepunt bereikt hebben. In dat jaar ook zijn de schilderijen in de Jacobijnekerk tot stand gekomen, waar de figuren nog veel vrijer in de ruimte geplaatst zijn dan bij de Rengersportretten het geval is. De ruimte wordt begrensd door ge-

¹⁰ M. P. van Buytenen, *De Leppa*, Dokkum 1944, 28.

schilderde nissen, zoals Van Cronenburgh reeds gebruikte in portretten, die in de jaren 1565-'67 tot stand kwamen. In de nissen liet hij soms gedrapeerde gordijnen hangen, zoals in de achtergrond van de vierde apostelfiguur. De temperamentvolle koppen vertonen relatie met het werk van Maarten van Heemskerck.

Er moet wel een bijzondere aanleiding geweest zijn de Apostelfiguren in de Jacobijnekerk in de zuiderbeuk te brengen, in tegenstelling tot de Galileëkerk en zovele andere situaties, waar ze tegen de binnenzijde van de pijlers geschilderd zijn. Wij moeten ons daarbij realiseren, dat het gaat om een kerk van de Dominicanen of Predikheren, een orde die zich van meet af aan de verkondiging van het geloof heeft ten doel gesteld en wel in het bijzonder door middel van preken en kennisverbreding voor brede lagen van de bevolking. De Dominicanenkerken staan bij voorkeur aan de rand van de stad in

Afb. 9. De situatie van de zuiderbeuk voor de verwijdering van galerij en banken. (Foto: Monumentenzorg, 1972).

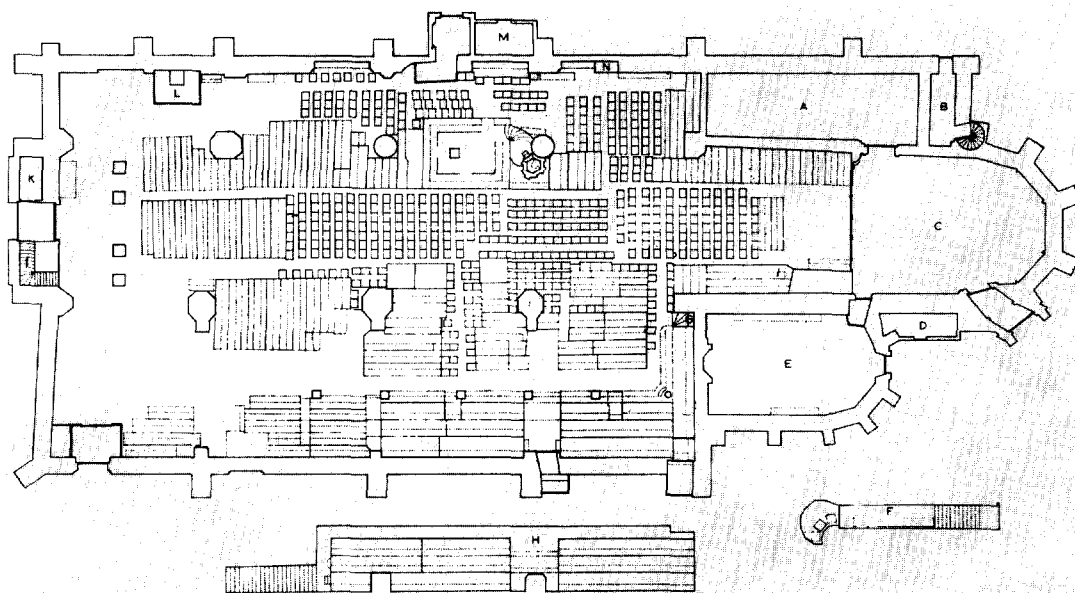
de armere en dicht bevolkte wijken. Al spoedig kwam de in zuid-Frankrijk gestichte orde in aanraking met ketterse groepen als de Albigenzen. Tegen deze en dergelijke ketterijen heeft zij steeds gestreden en getracht het ware geloof te verdedigen. Een van de wijzen waarop dit geschiedde is de Broederschap geweest, een congregatie van leken, die op gezette tijden bijeen kwam om godsdienstige plichten te vervullen en gezamenlijk voor het geloof opkwam¹¹. Binnen deze Broederschappen werd vooral de devotie tot de H. Maagd levend gehouden, daar de dogma's rond haar leven door ketteren als de Albigenzen en Katharen werden aangevochten. Sedert de 13de eeuw zijn aldus in vrijwel elke Dominicaankerk in heel West-Europa Onze Lieve-Vrouwebroederschappen opgericht. Er zijn geen vaste

¹¹ G. Meersseman, „Etude sur les anciennes confréries dominicaines, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 22 (1952); vgl. ook M. Brada O.P. „De Jacobijnen binnen Leeuwarden”, *Folk en Tsjerke*, 1975, 215.

regels voor reglementen voor deze groeperingen; naar gelang de omstandigheden werden deze opgesteld, maar de bestrijding van ketterij en de verering van de H. Maagd staan steeds voorop. Op den duur komt de nadruk in de O.L.-Vrouwecultus op het Rozenkransgebed te liggen en ontstaan of moduleren zich Broederschappen als Rozenkransbroederschap. Te 's-Hertogenbosch heeft sedert 1318 de Illustere Lieve-Vrouwebroederschap bestaan, die bijeen kwam in het reeds bestaande Lieve-Vrouwekoor van de kathedraal¹². In diverse noord-Nederlandse steden zijn ze voorts bekend. Zij hebben veelal hun kapel in een Dominicanenkerk gehad, zoals te Utrecht, dat een Immaculata Broederschap kende. In Rinsumageest wordt in 1525 de zuiderbeuk van de kerk gewijd voor een nieuw opgerichte Broeder-

¹² G. van Dijk, *De Bossche optimaten, Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's Hertogenbosch*, Tilburg 1973.

EEN APOSTELSERIE IN DE JACOBIJNEKERK TE LEEUWARDEN

Afb. 10. Plattegrond van de Jacobijnekerk naar J. G. Rameau, 1835; Archief Kerkvoogdij. (Foto: naar tekening Architectenbureau A. Baart Jr., Leeuwarden, 1969).

schap 13. Zo zal ook Leeuwarden zijn O.L.-Vrouwebroederschap gehad hebben. Of de in de 17de eeuw bekende Rozenkransbroederschap¹⁴ van de Dominicanen reeds een zelfstandig leven had in de 16de eeuw of uit een Lieve-Vrouwebroederschap ontstaan is valt niet meer na te gaan. Het is hoogstwaarschijnlijk dat zij met haar belangrijke leden betrokken is geweest bij de Mariadevotie te Leeuwarden, die blijkens de voorstelling van de H. Maagd en de serie Apostelen met de geloofsartikelen in de zuiderbeuk van de Dominicanenkerk werd beoefend.

Wat was zinniger na de ogenschijnlijke overwinning op de ketterse beroeringen de Mariadevotie te verbreden en onder aanvoering van de nieuwe bisschop door een van de geloofsgenoten de artikelen des Geloofs met de Apostelen, die ze uitspraken, levensgroot aan de muren van de Mariabeuk uit te laten beelden? Het gevaar voor een Reformatie leek bezworen. Allerwege werden kerken en kloosters heringericht, zo mogelijk feestelijker en met meer pracht dan ooit. Dat de weergave van de gebeurtenissen te Leeuwarden zoals wij die bij Eekhoff lezen niet overdreven is,

bewijst onder meer het rekeningboekje van de laatste abt van Oldeklooster (Bloemkamp) bij Hartwerd¹⁵. Daarin leest men hoe de abt bezig is het klooster, dat in de Hervormingsjaren verwoest was, met grote pracht te herbouwen. Persoonlijk reist hij her en der om stenen, marmer en tegels te kopen. Geheel onverwachts komt dan de mededeling dat de abt des morgens gevanke-lijk is weggevoerd.

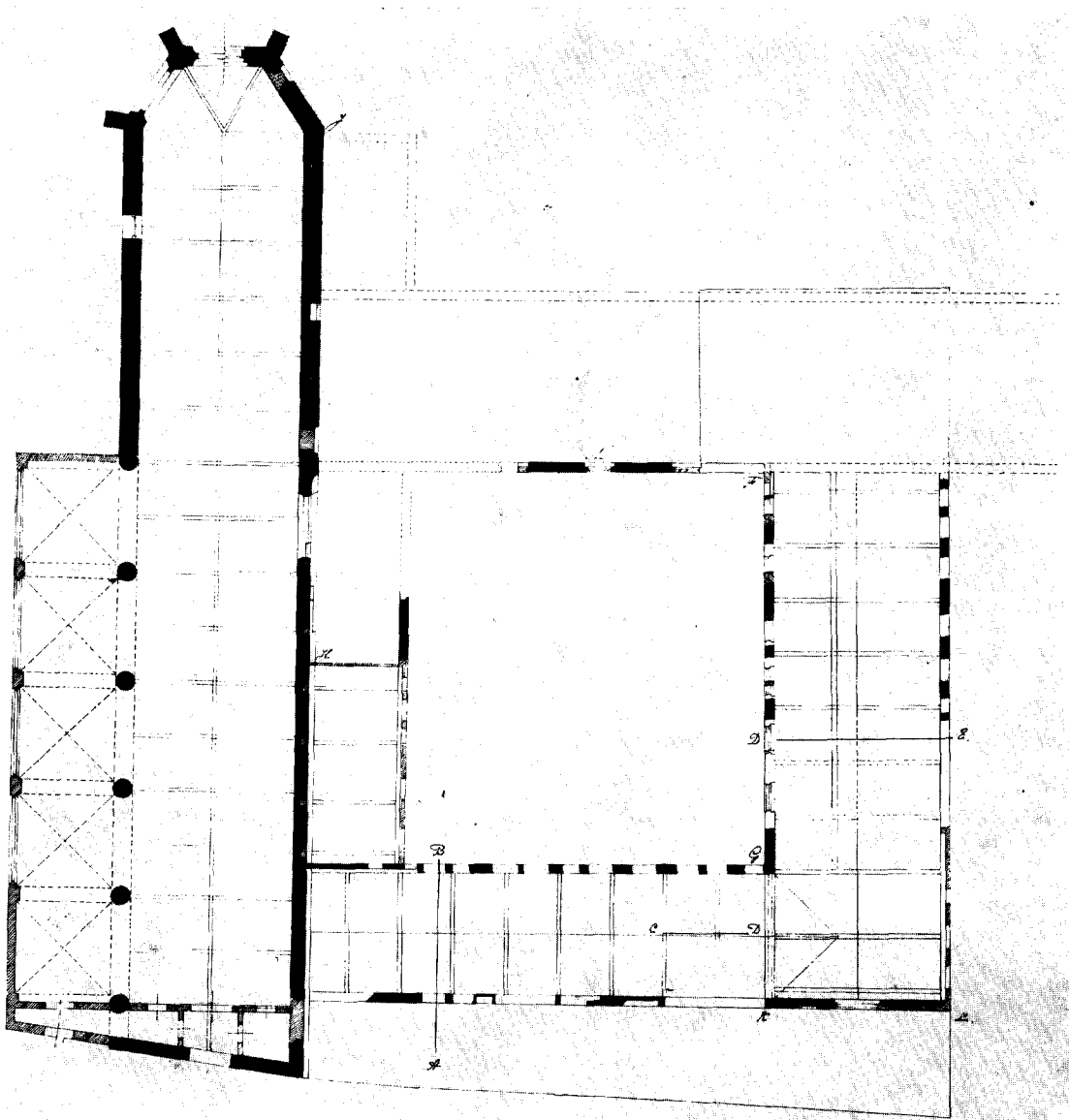
De samenhang van de muurschildering van de Apostelen met het Marianum op de oostwand is duidelijk door de blikrichting van de figuur met het geopende boek, die de Apostelen voorafgaat. Het Marianum zal een Maria-altaar met haar stralen beschenen hebben. Op dat altaar zal een Mariabeeld gestaan hebben. Wanneer wij vervolgens weten dat de Dominicanenstatie te Leeuwarden aan de Harlingerstraat altijd nog een wonderdoend Mariabeeld bewaart, dat uit het begin van de 16de eeuw dateert, lijkt de veronderstelling niet te gewaagd, dat dit beeld ooit het Maria-altaar in de Jacobijnekerk als middelpunt diende. Oorspronkelijk heeft het, naar bronnen te verstaan geven, in de Oldehove-kerk ge-

¹³ *Verlagen 's Rijks Oude Archieven*, 25 (1902), 338.

¹⁴ G. A. Meyer, „De broederschap van de H. Rozenkrans te Leeuwarden”, *Archief voor de geschiede-*

nis van het Aartsbisdom Utrecht, 55 (1909), 168.

¹⁵ Het handschrift was in het bezit van het Fries Genootschap; een afschrift berust in de Universiteits Bibliotheek van Groningen, collectie Reitsma.

Afb. 11. Plattegrond van de Galileërkerk en bijgebouwen naar J. Scheepens 1901. (Tekening coll. Monumentenzorg).

staan, de hoofdkerk van Leeuwarden¹⁶. Nadat in 1566 zoals we zagen, de kerk van Oldehove, Nijehove en van Hoek van beelden en altaren ontdaan waren, gingen verscheidene pastoors over tot de „Zwingelsche manieren”. Een van de geestelijken echter preekte enige maanden later in de Dominicanenkerk¹⁷. Mogelijk heeft men het geliefd Mariabeeld ook daar veilig gesteld

¹⁶ Th. P. A. Lambooy, *Onze Lieve Vrouwe van Leeuwarden*, Leeuwarden 1948, *Frisia Catholica* XII.

in handen van de O.L.-Vrouwebroederschap, die minder kwetsbaar was dan de geestelijken van de hoofdkerk. Begin 1568 zijn in de Oldehove opnieuw altaren „opgemaakt” en in 1577 blijkt er zelfs nog een nieuw tabernakel gemaakt te zijn voor het Lieve-Vrouwealtaar door P. Harmensz, antieksnijder¹⁸.

De schildering op de oostwand geeft Maria

¹⁷ Zie noot 1.

¹⁸ Zie noot 16.

weer in een stralenkrans en steunend op een maansikkel, symbolen van haar „onbevleete ontvangenis”. De voorstelling geeft een uitbeelding van een tekst uit het Hooglied 6 : 9: pulchra ut luna, electa ut sol (schoon als de maan en helder als de zon) en van de Apocalyptische Vrouw, Openb. 12 : 1. Haar wezen werd echter reeds voorspeld door de Profeten, waaronder Jesaia, die de onbevleete ontvangenis en de geboorte van Christus beschreven zou hebben in teksten van hoofdstuk 7 : 14 en 9 : 5. Ook andere Profeten spraken van de komst van het Nieuwe Rijk en zo ziet men in de middeleeuwen dikwijls de Apostelen direct verbonden met de Profeten; soms dragen de Profeten zelfs de Apostelen. Te Leeuwarden is men zover niet gegaan, maar de Apostelstoet wordt vooraf gegaan door een Profeet, die het dichtst bij Maria staat. Hij wordt gekenmerkt door zijn boek en door zijn haardracht met lange baard; ook zijn kleding die duidelijk afwijkt van de dan gangbare kleding en rijk en ouderwets is, herinnert aan die van het Oude Testament¹⁹.

In deze symboliek van een geloofsovertuiging zijn de stichters van de voorstellingen betrokken geweest. Zij lieten hun wapen afbeelden terzijde van de Apostelfiguren. Wij kunnen dit nog constateren bij de figuur van Petrus, waarbij een wapen staat met een spanzaag als „meubel”. Het is helaas niet duidelijk geworden welke familie dit wapen voerde. Wij nemen aan dat telkens een figuur bekostigd werd door een familie of lid van de Broederschap. Of moeten wij hier denken aan een gilde? Helaas zijn de overige Apostelfiguren zo fragmentarisch aanwezig, dat nergens meer wapens gevonden zijn. Wel staan er wapens bij de Mariafiguur, maar wij zagen reeds dat daar emblemen van Maria voorgesteld zijn en zien hier liever het wapen van de Broederschap afgebeeld.

Van de teksten die een identificatie van de Apostelen mogelijk gemaakt zouden hebben, zijn helaas evenmin meer sporen aan het licht gekomen, daar de toestand der schilderijen bijzonder slecht was. De teksten van het Credo zijn namelijk bij elke Apostel bij traditie vastgelegd: Petrus sprak het eerste artikel „Ik geloof in den Almachtigen God, Schepper van Hemel en Aarde”. Achter Petrus komt in de serie niet Paulus,

daar van hem aangenomen wordt, dat hij geen gedeelte van het Credo sprak. Het tweede artikel wordt Andreas in de mond gelegd; dan volgen Jacobus de meerdere en Johannes, vervolgens Thomas en Jacobus de mindere, Philippus en Bartholomeus, Mattheus en Simon en ten slotte Judas Taddeus en Matthias. Doordat de bij hen gebruikelijke attributen evenmin zichtbaar zijn, is de hier gekozen volgorde niet meer vast te stellen. Er zijn slechts vier koppen over. Daarnaast is in tekening een apostelfiguur overgeleverd, die in 1842 aan het licht geweest is en in aquareltechniek is vastgelegd door B. van Weemen van Noord (afb. 8). Uit de houding en voor zover op de tekening te zien is, valt op te maken dat het om een figuur uit dezelfde serie gaat als waarvan de koppen nu zijn gevonden. De apostel draagt een hellebaard en zou daardoor Mattheus of Judas Taddeus moeten voorstellen d.w.z., de negende of de elfde in volgorde. Volgens de catalogus van de historische verzameling van de stad Leeuwarden door Eekhoff zou deze figuur aan de noordzijde gevonden zijn. Dat zou mogelijk zijn in zoverre als de apostelen aan twee zijden van een kerkschip plegen te worden voorgesteld; de tweede zes zouden dan aan de noordzijde op de pijlers en wandgedeelten gestaan kunnen hebben. Dan is echter de looprichting van de door Van Weemen van Noord getekende negende of elfde Apostel strijdig met de algemene opstelling in de richting van het altaar en de voorstelling van de H. Maagd. Wij moeten dus aannemen dat alle twaalf Apostelen aan de zuidelijke wand waren voorgesteld.

De schilderijen kunnen niet langer dan vijf jaar haar functie vervuld hebben. In 1580 reeds stelde ook Leeuwarden zich onder de stadhouder en werden de kerken voorgoed voor de Hervormde eredienst ingericht, nadat in 1578 reeds een simultaanfunctie bedongen was. Tegen de oostelijke wand van de zuidermuur kwam in 1580 de bank voor de Raden van het Hof, waarboven een Gebodenbord met geschilderde Mozes met de Wetstafelen, gedateerd 1581 en geschonken door Bernard de Merode, zoals wij in de Tegenwoordige Staat kunnen lezen²⁰. De overige daar beschreven banken moeten destijds direct tegen de beschilderde wand geplaatst zijn. In 1826 toen de galerij erboven gemaakt werd

¹⁹ Dr. Mireille Madou verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut te Leiden gaf waardevolle aanwijzingen voor deze alinea, vgl. teksten van haar hand in *Sint Jacobs Erfgoed*, Tentoonstellingscatalogus,

Brugge 1975.

²⁰ *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XIV, 1, 1785, 151.

heeft men kennelijk niet de moed gehad de waarde van de schilderijen te onderkennen en het belang van uitbreiding van zitplaatsen primair ondervonden. In 1580, noch bij de vernieuwing van de banken in de 18de eeuw, hebben de voor-

stellingen zoveel aanstoot gegeven dat ze overgekalkt werden. Het Marianum op de oostwand werd door een gemetselde vulling aan het oog onttrokken.

Ontvangen 3 maart 1978.

SUMMARY

During the restoration of the *Grote* or *Jacobijnekerk* in Leeuwarden, fragments of painted Apostle figures and a Profet, all dating from 1575, were found on the south wall of the fifteenth-century south nave and also a probably older Madonna with nimbus on the east wall.

The figures have been ascribed to Adriaan van Cronenburgh, a well-known portrait painter in Leeuwarden in the middle of the sixteenth century, who remained a staunch Catholic during the Reformation. In all likelihood he also painted the Apostle figure which was saved when the

Galileërkerk was demolished in 1942 and is now in the Fries Museum in Leeuwarden.

Because there was a chapter of the confraternity of the Rosary in Leeuwarden in the seventeenth century and these groups were mainly attached to Dominican churches, the author thinks it probable that the south nave of the *Jacobijnekerk* was reserved to them and that the paintings were commissioned by such a fraternity during the brief restoration of the old religion under Bishop Cunerus Petri.

EEN KLOKKENSPEL TE BORN

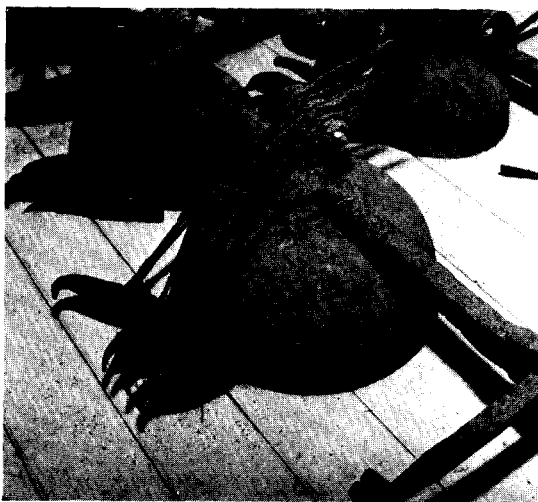
Het komt slechts zelden voor dat een in de huidige beiaardliteratuur onbekend klokkenspel uit de vergetelheid tot ons komt. Deze herontdekking was een gevolg van het verzoek van de Burgemeester van de gemeente Born in Limburg om een expertise te maken van een aan de gemeente te koop aangeboden klokkenspel. Het klokkenspel is afkomstig uit het in 1928 vrijwel geheel verbrande kasteel Born. De klokken met trommelspel- en uurwerk werden in het begin van de Tweede Wereldoorlog (in 1941) verwijderd en verborgen voor de bezetter. In het jaarverslag van de stichting „Museum Het Land van Sittard” over de periode maart 1941 tot maart 1942 wordt dit klokkenspel vermeld onder de aanwinsten van dit museum. Het klokkenspel dat in de voorburch van het 17de eeuwse kasteel Born hing werd door de eigenaar, de Hoogwelgeboren Heer Etienne Barbou van Roosteren aan het museum afgestaan. Het omvatte oorspronkelijk 35 klokken, doch er is er één tijdens de mobilisatie verdwenen, zodat er nu nog 34 klokken aanwezig zijn, waarvan er één is gescheurd. Bij deze klokken behoort ook een slagklok welke aan het uurwerk gekoppeld hoort te zijn. Het bijzondere van dit spel is dat de klokken met uitzondering van de slagklok niet de traditionele vorm bezitten doch gevormd zijn als halve bollen. Deze halve bolvorm treft men wel aan bij zg. huiscarillons die door een van pennen voorziene cilinder tot klinken worden gebracht en als losse speeldoos in staande horloges of andere uurwerken zijn aangebracht.

De onderhavige klokken zijn echter veel groter van afmeting en zijn dan ook zeer geschikt om voldoende klank te strooien over het kasteelterrein. Een dergelijk klokkenspel in deze vorm en afmeting is mij in de Nederlanden niet bekend en men mag met stelligheid constateren dat dit uniek is. De bouwheer van het kasteel was Jan Arnold baron van Lérodt, kanunnik en aartsdiaken van Luik. Men zou kunnen veronderstellen dat de klokken die geen opschrift of jaartal dragen de producten zijn van de toen bekende klokkengietersfamilie Van Hoei maar het ligt toch meer voor de hand om deze klokken met toebehoren vroeger te dateren. Een aanwijzing zou kunnen zijn dat de slagklok die de normale vorm bezit, van een opschrift is voorzien en uit 1504 dateert gelijktijdig of in dezelfde periode is gegoten als de klokken van het klokkenspel. De slagklok heeft een diameter van

19,2 cm en draagt het opschrift: IHESVS . MARIA . АИИО . ДѢТ . М . СССС . ШІ

Ook het bijbehorende uurwerk met de z.g. kaapstander opwinding laat vrijwel geen andere datering over dan het eerste kwart van de 16de eeuw. Alle klokken zijn voorzien van meerdere bijzonder fraai gevormde hamertjes. Het frame en de speeltrommel waren bij mijn bezoek niet aanwezig doch men zou zich inspannen om ook deze zeer belangrijke onderdelen op te sporen om zodoende het geheel te completeren. Het klavier van de speeltrommel was wel aanwezig en telde 70 hamerlichters. Het is mogelijk dat dit klokkenspel afkomstig is van het eertijds te zelfder plaatse gelegen kasteel en dat het bij de herbouw tussen 1647 en 1684 daarin werd teruggeplaatst. In augustus 1941 kwamen op verzoek van het museum de voorzitter en de secretaris van de „Nederlandsch Klokken- en Orgelraad” naar Sittard om dit klokkenspel te onderzoeken. Zij stelden vast dat de opencolving der klokken zich bewoog van de grondtoon a-klein tot a' ", n.l. a, b, cis', en verder chromatisch opklimmend. De onderlinge stemming van de klokken was niet geheel feilloos terwijl het mechanische deel zich in een zeer slechte staat bevond. Men vond dat dit spel hergoten diende te worden. Thans zijn wij bijzonder verheugd dat dit toen niet is gebeurd, want daarmee is een voor de huidige en hopelijk ook volgende generaties uniek klokkenspel behouden gebleven.

H. J. VAN NIEUWENHOVEN

Afb. 1. Enige van de 34 klokken met hamertjes. (Foto: H. J. van Nieuwenhoven).

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GRONINGEN

Appingedam

Juist buiten de middeleeuwse vesten van Appingedam, op het grondgebied van het kerspel Tjamsweer, verheft zich de zogenaamde Monnikenwierde. Deze wierde werd voorheen aan de oostzijde omvat door een bocht van de Apt, een aan de getijdenstroom onderhevig riviertje dat zijn oorsprong vond in de woldstreken ten zuiden van Appingedam. Naar de Apt heette de Monnikenwierde voorheen Apping of Appingen. Het graven van de Delf, een kunstmatige verbinding tussen Hunze en Eems, dwars door de toegeslikte Fivelboezem, noopte de middeleeuwse waterbouwkundigen onder meer tot het doorgraven en afdammen van de Apt, welke door de Delf in de richting West-Oost werd gesneden. Deze zeer ingrijpende werkzaamheden hadden hun beslag in ieder geval reeds vóór het midden van de 12de eeuw, doch vermoedelijk al in de 11de eeuw gekregen. In een later stadium werd de Delf langs beide oevers bedijkt en door de Delfzijl van de Eem afgesloten.

De samenhang tussen Appingedam, Appingen en Apt is duidelijk. Nochtans verkeert men in onzekerheid waar de dam gelegen heeft waaraan Appingedam haar ontstaan en naam te danken heeft. Aanvankelijk heette Appingedam eenvoudig „Damme”. Zelf zijn wij geneigd deze „dam” te zoeken ter plaatse van de huidige, meest westelijke boogbrug over de Delf in het stadje. Mogelijk ligt deze brug op de plaats van de vroegere „dam”, waarin dan wel een zijl of koker gelegen zal hebben ten behoeve van de afstroming op de Eem. Deze veronderstelde dam sloot de Delf tussen en de huidige Selwerderstraat en Dijkstraat, beide onderdelen van de dijken waartussen de Delf tot aan Delfzijl werd gevat, af en versperde de Delf voor vaartuigen welke vanaf de Eem Fivelgo dieper in wensten te varen. Geregeld spuien door de zijl zal de Delf echter op voldoende diepte gehouden hebben om juist hier een knooppunt van handel en scheepvaart te doen ontstaan, in casu het naar de versperring genoemde „Damme”.

Andere onderzoekers plaatsen de dam echter in de Apt, hetzij waar deze door de noordelijke, hetzij de zuidelijke Delfdijk werd afgegrendeld maar deze oplossing kan moeilijk in overeenstemming worden gebracht met de ligging en gedaante van het stadje. Het oudste gedeelte strekte zich namelijk langs de noordelijke Delfdijk uit welke thans Solwerderstraat heet. Aan deze straat vond men aanvankelijk ook de markt en het eerste parochiekerkje, althans een kapel, gewijd aan O.L.-Vrouw en ressorterende onder de parochie Solwerd. Naar het noorden werd de langgerekte dijkbuurt begrensd door een gracht, het Kattendiep.

Al spoedig ontstond er bovendien bebouwing langs de tegenover gelegen, zuider Delfdijk, de tegenwoordige Dijkstraat. Het in oostelijke richting doortrekken van de Stadsweg, ten zuiden van de Dijkstraat, tot de Wijkstraat was er de oorzaak van dat het zwaartepunt van het stadje zich allengs verlegde naar de zuidzijde van de Delf. Hier kwam een nieuw, veel ruimer marktplein, waarnaast tevens een nieuwe parochiekerk kwam te verrijzen, gewijd aan St.-Nicolaas. Terwijl er van de O.L.-Vrouwenkapel geen spoor meer over bleef prijkt de St.-Nicolaaskerk nog in al haar 14de eeuwse glorie terwijl zij daarnaast nog belangrijke resten van haar 13de eeuwse voorganger vertoont.

In het jaar 1328 ontving Appingedam in handen der afgevaardigden der Zeven Friese Zeelanden, vergaderd te Upstalboom bij Aurich, stedelijke voorrechten. Het gold eerder de bevestiging van een gegroeide situatie dan uitgangspunt voor een nieuwe ontwikkeling. Vermoedelijk bezat Appingedam in 1328 als omgrenzing de nogal grillige, uit voorheen al bestaande wateren samengevoegde omgrachting, waarvan de Apt het westelijke sluitstuk vormde, het geheel doorsneden door de Delf, ook nu nog de hartader van het stadje. De Monnikenwierde, alias Appingen, bleef ook na 1328 buiten de stadsvesten en hierin zou eerst verandering treden door het graven van de Nieuwe Heekt in het jaar 1535, welke een gedeelte van de wier-

de, in casu het klooster waaraan deze nieuwe benaming Monnikenwierde dankte, binnen de stadsgrachten sloot.

Tot voor kort waren wij over de geschiedenis van het klooster op de Monnikenwierde maar pover ingelicht. Dank zij de onderzoeken van A. De Meijer O.E.S.A. zijn wij thans beter geïnformeerd en kan worden aangenomen dat juist de gebeurtenissen van het jaar 1328 de aanleiding hebben gevormd voor een groepje Augustijner Eremieten zich in Appingedam te vestigen. Een verdwenen memoriesteen in de muur van de voormalige kloosterkerk vermeldde als bouwjaar van het klooster 1328, ofschoon het eerst in 1331 als zodanig werd erkend en opgenomen in de

tragische lotgevallen van Appingedam zodat het geheel verliep en de laatst overgebleven bewoners in het jaar 1545 de kerk overdroegen aan de parochianen van Appingedam, in 1546 gevolgd door alle andere kloosterlijke gebouwen, rechten en bezittingen. Na vele wederwaardigheden werden in 1705 de laatste resten van het klooster, in casu de kloosterkerk met aanbouwen, gesloopt. Daarmede kwam voorgoed een einde aan een gemeenschap welke gedurende twee eeuwen zeer veel voor Appingedam heeft betekend, al was het alleen maar omdat de refter geregeld ter beschikking gesteld placht te worden voor allerhande belangrijke bijeenkomsten van geestelijke zowel als wereldlijke hoogwaar-

Afb. 1. Fragment van een op paneel geschilderd gezicht op Appingedam, voorhanden op het Raadhuis aldaar en in 1665 geconterfeit door Claes Hendericx. De in 1705 afgebroken kloosterkerk der Augustijner Eremieten steekt hoog boven de omringende bebouwing op de kloosterwierde uit. Op de voorgrond het Damster Diep met de daarlangs lopende Stadsweg, leidende naar Groningen. De torenruïne links onder is het overblijfsel van de voormalige borg Dijkhuizen. (Foto Huizinga, Appingedam).

Saksische provincie der Augustijnen. Het lag namelijk in Fivelgo, dat ressorteerde onder het bisdom Münster terwijl het Augustijnenklooster te Osnabrück als moederhuis gold.

Merkwaardigerwijs sloeg het klooster in de Friese kuststreken benoorden de lijn Harlingen, Franeker, Leeuwarden en Dokkum nog het beste aan zodat er in de negentiger jaren van de 14de eeuw zelfs plannen werden beraamd een dochterklooster te stichten te Franeker. Uit verscheidene Friese testamenten blijkt dat de „broerren” uit Appingedam met hun geregelde bedeltochten nogal populair waren op het Friese platteland, al vonden zij ook in de stad Groningen een „pied à terre”.

Sinds 1501 deelde het klooster volop in de

digheidsbekleders uit Fivelgo of daarbuiten.

Wij kunnen ons een indruk vormen van de kloostergebouwen aan de hand van een op paneel geschilderd gezicht op Appingedam, aanwezig op het Stadhuis en in 1665 vervaardigd door Claes Hendericx. Op dit tafereel steekt de kloosterkerk hoog boven de omringende huizen uit en schijnt een tweebeukig, torenloos bouwwerk te zijn geweest. Tot voor kort was de Monnikenwierde met slechts enkele, danig vervallen huisjes bezet welke gerijd stonden aan het weggetje dat over de kruin van de terp voert. De radiaire verkaveling was kenmerkend voor een terpdorpje, waarbij de afwijkende trekken van de kloosterterreinen niet alleen een verstoring in het oude patroon weerspiegelden maar ook dui-

delijk lieten uitkomen hoe de bouw van het klooster leidde tot een zuidelijke uitstulping van de eigenlijke wierde en het aanplempen van de Apt. Hierdoor werd de Apt sterk versmald en verkreeg een welhaast haakse bocht welke de zuid-oosthoek van het kloosterterrein markeerde.

Bouwbedrijvigheid op de westelijke helling van de Monnikenwierde heeft de landelijke rust van dit vergeten hoekje Appingedam de laatste jaren danig verstoord. De rest van de wierde, voorzover niet met het vermelde rijtje oude huisjes bezet, wordt grotendeels ingenomen door drie kerkhoven, welke geen van alle meer als zodanig dienst doen. Het grootste en meest zuidelijke van de drie strekt zich juist over de plaats van het vroegere klooster uit en is met honderden, merendeels verwaarloosde en weggezakte grafzerken bedekt. In verband met het voornemen van de gemeente Appingedam, dit kerkhof tot een park te bestemmen werden door de R.O.B. van 16 maart tot en met 11 mei 1977 opgravingen verricht, in de hoop enige muurresten van het voormalige klooster terug te vinden. De noodzaak, de graven en grafzerken zo goed mogelijk te ontzien, bemoeilijkte de opgravingen ten zeerste. Bovendien bleken de talloze begravingen de bovengrond zodanig te hebben verstoord dat slechts hier en daar, en zulks beneden grafdiepte, funderingen voorhanden waren. De ondergrond bestond niet uit normale terpaarde doch in één keer aangestorte grond, als had men de bestaande wierde ten behoeve van de kloosterbouw uitgebreid, ten koste van de Apt, waarvan de brede bedding was samengeschrumpeld tot een moddersloot. In de vulaarde bevonden zich opvallend weinig potscherven, alles laat kogelpottengoed, afgewisseld met een enkel scherfje Rijnlandse import.

Vanuit de aangevulde en tenslotte geheel gedempte Aptbedding rijst het kloosterterrein naar het noorden met een flauwe helling op tot circa 2,60 m boven N.A.P., waarboven het terrein onmerkbaar overgaat in het oorspronkelijke terplichaam. Niet alleen de grafdelvers, maar ook de slopers uit het jaar 1705 zijn debet geweest aan het tot grote diepte uitgraven der funderingen. Afgezien van puinstortingen bleek slechts op enkele punten nog middeleeuws metselwerk „in situ” gespaard te zijn gebleven en het waren slechts deze restanten op grond waarvan kon worden getracht het bouwwerk te reconstrueren waarvan zij eenmaal deel hadden uitgemaakt. Nergens was dit metselwerk tot een geringere

diepte dan circa 1,60 m beneden het huidige maaiveld ongestoord gelaten terwijl het gevondene zich scheen te beperken tot de resten van één gebouw, in casu de kloosterkerk. Als bouw-materiaal waren bonte moppen gebezigd van het formaat $7,5 \times 14 \times 29$ cm.

Ofschoon onze uitgangspunten hoogst gebrek-kig waren menen wij toch te mogen stellen dat wij hier, conform de afbeelding uit 1665, te doen hebben met de armzalige resten van een tweebeukige kerk. De afstand tussen de buitenkanten der voetingen van de beide meest noordelijke en zuidelijke zijmuren, welke evenwijdig aan elkaar in de richting Oost-West liepen, bedroeg circa 18 meter. De noordelijke zijbeuk — het kan ook een ingebouwde kloostergang geweest zijn — was ongeveer 2 meter breed, gemeten tussen de binnenzijde der muurvoetingen. Van de voorgevel, noch de oostelijke koorafsluiting werd meer iets terug gevonden, afgezien van los in de uitbraaksleuven gestort baksteenpuin. De kerk moet intussen een lengte van minstens 44 meter hebben bezeten, te oordelen naar de voortzetting der puinbanen.

De schildering uit 1665 laat nog juist de overblijfselen van het kloosterpand zien, aan de noordzijde van de kloosterkerk. Het gelukte ons niet van dit kloosterpand een funderingsfragment bloot te graven. Mogelijk is ons dit alsnog gegeven indien het onderzoek te zijner tijd mocht kunnen worden voortgezet op dat gedeelte van het kloosterterrein dat nimmer als begraafplaats werd gebruikt. Wel bleek nog juist de fundering van één steunbeer gespaard te zijn gebleven, geplaatst tegen de meest noordelijke zijmuur, welke voorziening wijst op het voorhanden zijn van gemetselde verwulften, hetzij over de zijbeuk, hetzij over een gedeelte van de kloostergang.

De kerk schijnt niet onderheid te zijn geweest. De schildering uit 1665 vertoont voor het overige twee steunberen, aan de uiteinden tegen de voorgevel geplaatst. Deze ontbreken tegen de zuidelijke zijgevel, welke op regelmatige afstanden werd verlevendigd door hoge, met spitsbogen gedekte vensters. Een dergelijk venster was tevens aangebracht in de voorgevel. Daarentegen wekt de afbeelding de indruk dat het koor polygonaal was en wel degelijk door beren geschoord. Mogelijk bezat het kerkschip een houten zoldering en bezat alleen het koor een stenen gewelf. Met deze schamele wetenschap zullen wij het voorreest wel moeten stellen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

FRIESLAND

Hallum (Gem. Ferwerderadeel)

In weerwil van de ontluistering waaraan ook Hallum sinds het einde van de 19de eeuw in toenemende mate heeft blootgestaan kan het nog altijd gelden als een der meest indrukwekkende Friese terpdorpen. Rondom de terpvoet treft men de overblijfselen van een ringweg aan terwijl hoger op een tweede ringweg het kerkhof omzoomt. Op het hoogste punt van de terp, dat tot 5 meter boven N.A.P. oprijst doch ten opzichte van het middelpunt van het kerkhof zowel als van de terp in noordelijke richting is verschoven, staat de N.H. kerk, een forse, uit kloostermoppen opgetrokken zaalkerk met kloeke toren.

Voorheen was de dorpskerk gewijd aan St.-Maarten, een aanwijzing dat het hier een zeer oude parochie geldt. Dank zij het feit dat Frederik, de stichter van het oudste Witherenklooster in de Friese kuststreken — „Mariengaarde” — van Hallum geboortig was zijn ons berichten overgeleverd inzake Hallum welke terugreiken tot vóór het midden van de 12de eeuw. Frederik stierf in 1175 in een reuk van heiligheid en was al tot „pastor” van Hallum benoemd voordat het in 1163 kwam tot de stichting van „Mariengaarde”. Hij volgde te Hallum zijn hoog-bejaarde naamgenoot Feyko, alias Frederik op, vermoedelijk een bloedverwant.

De huidige Hallumer kerk bezit een vijfzijdig-gesloten koor. Het schip wordt gemeenlijk geda-teerd op circa het jaar 1300, het koor iets later. De toren aan de Westzijde stortte in 1804 ten dele in en was met een zadeldak afgedekt. De bestaande toren met spits werd in 1808 voltooid.

Aan de noord- zowel als zuidzijde is de kerk voorzien van twee ongelijkvormige, in ouderdom tevens verschillende aanbouwen, waarvan de noordelijke uit tufsteen is opgetrokken en kennelijk bij een verdwenen, tufstenen kerk behoorde.

De *Vita Frederici* licht ons in over het leven van de Hallumer pastoor en abt. Wij lezen daarin hoe het leven te Hallum ten tijde van de jeugdige Frederik werd vergald door eindeloze veten tussen de „optimates” van het dorp. De ene partij verschanste zich op een gegeven ogenblik in de dorpskerk en richtte deze in tot een „presidium”. De andere partij trachtte op haar beurt de bezetters uit de kerk te verdrijven en toen dit gewapenderhand niet gelukte stak men er de brand in. Nadat sommigen binnen de kerk door de rook of de vlammen het leven hadden verloren gaf de rest zich op genade over. Hoogst

waarschijnlijk geschiedde dit toen Frederik nog geen pastoor was maar al wel bemiddelde en gedaan kreeg dat het geld voor een nieuwe kerk bijeen kwam. Naar alle waarschijnlijkheid was de afgebrande kerk van hout of vakwerk geweest zodat wij de tufstenen aanbouw gevoegelijk mogen beschouwen als een onderdeel van, dan wel iets jongere toevoeging aan de omstreeks 1150 herbouwde dorpskerk.

Teneinde de bouwgeschiedenis op te helderen verrichtten wij op verzoek van de afdeling Beschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de maand februari 1978 enige oudheidkundige steekproeven op het kerkhof aan de buitenzijde der kerkfunderingen. Helaas moest dit onderzoek beperkt blijven tot de noordzijde van de kerk, alsmede de west- en zuidzijde van de toren. Het ware zeer te wensen dat het graafwerk alsnog kon worden voortgezet en afgerond aan de zuidzijde van de kerk, waartoe de kerkvoogden om bepaalde redenen thans geen toestemming konden verlenen. Voor het overige werd van de kerkvoogden alle medewerking ondervonden terwijl de Hallumer koster en doodgraver, de heer Regberus, zich als een even bekwaam als geestdriftig opgraver ontpopte.

Op geringe diepte beneden de grasmat bleken meteen al voldoende aanwijzingen te bestaan dat de oostzijde van de noorder dwarsarm eenmaal een halfronde uitgebouwde altaarnis of concha had bezeten. Deze bevond zich juist tegenover het nog voorhanden, hoog-geplaatste venstertje in de westelijke zijmuur van de aanbouw. De teruggevonden funderingsresten van de altaarnis correspondeerden met de moeten van de weggekapt conchamuur, in het opgaande werk duidelijk zichtbaar, waartussen na de afbraak van de concha een opvulling van baksteen was aangebracht. Gezien de voormalige altaarnis moet de aanbouw als zijkapel hebben gediend. De bescheiden afmetingen daarvan — de breedte beslaat, buitenwerks gemeten, amper 6,5 meter — maken het althans minder aannemelijk dat wij hier hebben te doen met het noorder dwars-schip van een kruiskerkje. De merkwaardige vorm van de noordelijke sluitgevel, waarover aanstonds nader, wijst daar evenmin op.

De aanwezigheid van een regenwaterbak belte ons waarnemingen te verrichten in de oksel van de noordelijke kerkmuur en de oostelijke muur van de aanbouw. In de westelijke muur van de aanbouw is het opgaande, tufstenen werk van de bakstenen, noorder kerkmuur gescheiden door

een circa één meter brede opvulstrook van secundair gebezigde tufsteen. Of zulks tevens het geval is met de oostelijke muur van de aanbouw kon niet worden vastgesteld aangezien deze muur over de ganse lengte met baksteen is beklampt.

Onder het maaiveld zette de opvulstrook in de oksel van de westelijke muur der aanbouw en de noordelijke kerkmuur zich voort en rustte op de voeting van een tufstenen muur. In casu het hoekpunt waar de tufstenen aanbouw voorheen aansloot op de voormalige noordmuur van de tufstenen kerk, westzijde. Om gemelde redenen kon niet worden vastgesteld of de situatie in de oostelijke oksel identiek was, dan wel verschillend in verband met een mogelijke versmalling van het schip naar het koor. Wel bleek de noordelijke zijmuur van het voormalige tufstenen schip ten opzichte van de huidige noordmuur een muurbreedte verder naar het noorden te liggen.

Omdat de kern van het tufstenen muurwerk zeer kruimelig was en op de latere doorsnijding niet langer door de tufstenen buitenhuid bijeen gehouden werd zag men zich bij het verbinden van de tufstenen aanbouw aan de bestaande kerk genoodzaakt de tufstenen onderbouw onder de opvulstrook van een bakstenen beklamping te voorzien, strokende met de tufstenen huid van het gespaard gebleven muurwerk van de tufstenen aanbouw. De plinten van deze aanbouw waren voor het overige door het ophogen van het kerkhof allengs aan het gezicht onttrokken geraakt.

De aanbouw bezat in eerste aanleg een noordelijke sluitgevel met lage dakhelling welke trapvormig werd verhoogd toen men er toe overging de aanbouw met enkele lagen rode kloostermoppen op te trekken. Na de tot standkoming van de huidige kerk werd, vermoedelijk circa het jaar 1500 of nog iets later, de aanbouw wederom verhoogd en van een dakruiter voorzien, waarin een Angelusklokje gehangen zal hebben.

De fundering van de tufstenen kerk rustte op een, in doorsnede wigvormige ingraving in de terpaarde en was opgevuld met afwisselende lagen grind, tufsteengruis en schone klei, tot een diepte van *c.* 1,50 meter. Deze grondverbetering kon in westelijke richting buiten de huidige, noorder kerkmuur worden vervolgd tot aan de tweede der noordelijke rij steunberen, behorende bij het tegenwoordige kerkgebouw. De aanwezigheid van met zerken afgedekte, recente graven enerzijds, de verstoring van de ondergrond

wegens het plaatsn der steunberen anderzijds was er de oorzaak van dat de ligging van de noord-westhoek van de tufstenen kerk niet kon worden bepaald. Weliswaar tekende zich in de ten westen van de bestaande toren gegraven zoekselef een laagje tufgruis af, alsmede een in-steek doch deze kwamen ons te onbetekenend voor om als resten van een uitgebroken, westelijke façade, toren of westbouw te mogen worden opgevat. Voor het overige had de heer W. J. Berghuis, verbonden aan de afdeling Beschrijving van voormelde Rijksdienst, bij het afsteken van een nieuw graf op enkele meters ten zuidwesten van de toren een dergelijk tuflaagje in het grafprofiel waargenomen, welke bevinding hem tot de gedachte bracht dat de tufstenen kerk een basiliek kon zijn geweest, welke zich in westelijke richting tot voorbij de huidige toren had uitgestrekt. Wij aarzelen nochtans de heer Berghuis in deze opvatting te volgen, mede omdat een zoekselef ten zuiden van de toren geen enkel spoor van al dan niet uitgebroken, tufstenen muurwerk opleverde. Blijft de vraag om welke reden de noordelijke zijmuur van de huidige kerk binnen die van de tufstenen kerk werd opgetrokken. Breder dan de tegenwoordige kerk zal de tufstenen kerk stellig niet geweest zijn, tenzij men een drieschepig kerkje postuleert, conform de mening van de heer Berghuis. Enig tastbaar bewijs hiertoe heeft ons onderzoek tot dusverre echter niet mogen opleveren.

Wat de in 1804 deels ingestorte toren betreft, blijktens een advertentie in de Leeuwarder Courant werd op 27 november 1804 te koop aangeboden een „aanzienlijke partij tufsteen van den afgebroken toren te Hallum”. De door ons deels blootgelegde torenfundering rustte op de klaarblijkelijk deugdelijk bevonden, zeer breed aangelegde voeting van de voorafgaande toren, bestaande uit secundair gebezigde, rode kloostermoppen. De in 1804 ter beschikking gekomen tufsteen kan derhalve niet afkomstig zijn geweest van een toen eerst gesloopte tufstenen façade-toren of Westbouw en zal materiaal hebben betroffen dat reeds bij de torenbouw voor de tweede keer was benut. Hetzij als beklamping, hetzij als vulling. De fundering van de in 1804 afgebroken toren is naar het gevoelen van de heer Berghuis 16de eeuws. Tenslotte herinneren wij nog aan het verhaal der verstoorde begrafenissen, vermeld in de *Vita Frederici*, dat zich op het Hallumer kerkhof afspeelde. Uit deze historie valt af te leiden dat er al vòòr het jaar 1175 sarcofagen in de Friese kleistreken

werden gebruikt welke als familie-grafkelder-tjes dienst deden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

LITERATUUR

Gesta abbatum Orti Sancte Marie; Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland, ed. Aem. W. Wybrands, Leeuwarden 1879.

Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëndal en Lidlum; ed. D. A. Wumkes, Bolsward 1929.

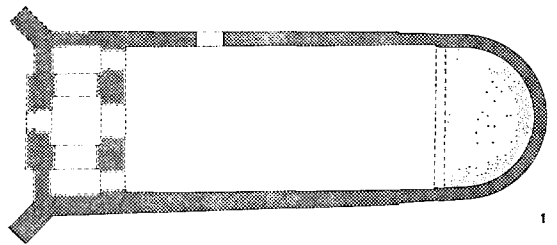
H. Halbertsma, „De kroniek van de Witherenabdij „Mariëndal” te Lidlum; Een bron voor de kennis der Friese bouwkunst in de Middeleeuwen”, *Berichten R.O.B.*, V (1954), 94 ss.

Hantum (Gem. West-Dongeradeel)

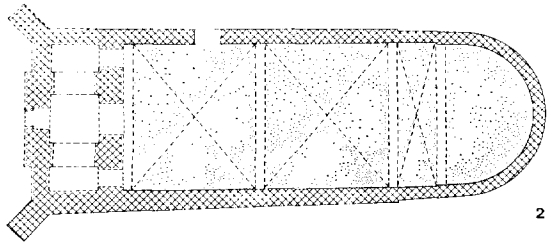
De N.H. kerk te Hantum, voorheen mogelijk gewijd aan de H. Nicolaas, verrijst in het midden van een trapeziumvormig kerkhof op de zuidflank van de bijzonder hoge en uitgestrekte dorpsterp. De merendeels uit tufsteen opgetrokken kerk met haar ten opzichte van het schip iets versmald, halfrondbogen gesloten koor behoort tot de opmerkelijkste in het noorden des lands, de vele verminkingen ten spijt.

De buitenzijden van schip en koor zijn harmonisch geleed door fijn afgewogen, met enkelvoudige rondbogen afgedekte spaarvelden. Om de ander zijn boven in deze spaarvelden rondboogvenstertjes aangebracht, zij het dat geen van deze venstertjes meer zijn oorspronkelijke vorm behield.

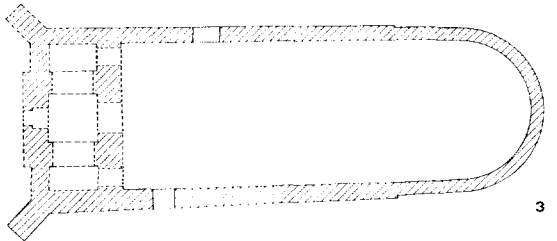
Aangezien de koorpartij in haar originele gedaante niet alleen iets smaller, maar ook lager was dan het schip werden de afmetingen der spaarvelden alsmede plaats en omvang der vensters aan dit onderscheid aangepast. De bouwmeester gaf het koor bovendien een accent door de lisenen en kraallijsten afzonderlijk te versieren en de imposten tussen de boogstellingen met maskers te verrijken. Het steenhouderswerk doet sterk denken aan houtsnijwerk, als had de uitvoerende kunstenaar zich laten beïnvloeden door houtbouwmotieven. Dit laatste behoeft geen verwondering te baren aangezien de tufstenen kerken de regelrechte opvolgsters waren van houten bouwwerken. Houten kerken waren tot in de 13de eeuw in de Friese kustgebieden geenszins zeldzaam en in enkele veen- of zanddorpen wisten deze zich zelfs tot in de 15de eeuw te handhaven. Voor het overige wordt men niet minder aan houtsnijwerk herinnerd bij de met maskers versierde, bakstenen consoles onder de gootlijst van de kerk te Ee in Oost-Dongeradeel.

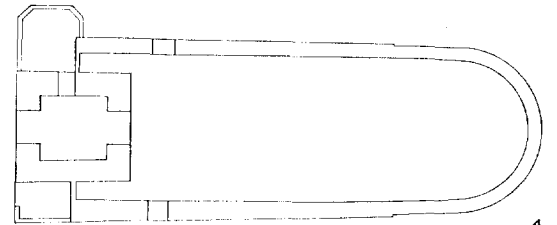
1

2

3

4

0 20m

Afb. 2. Hantum, N.H. kerk. (1) Plattegrond oorspronkelijke situatie met gereconstrueerde Westbouw. (2) Idem, na het aanbrengen der drie kruisgewelven. (3) Situatie na het verwijderen van alle gewelven en vervangen door trekbalken (4) Idem, na de bouw van de toren in 1808 met latere toevoegingen. (Opmeting van A. van Pernis. Tekening R. S. Simon).

Deze kerk is zeker een halve eeuw jonger dan die te Hantum terwijl hier het karakter van de kraagstenen mede zal zijn bepaald doordat de maskersteentjes in de nog ongebakken klei werden uitgestoken. De toogstenen boven de spaarvelden van het koor zijn tot diamantkoppen behakt. Dergelijke diamantkoppen merkten wij op in de togen boven de beide toegangen in de

zijmuren van de tufstenen dorpskerk te Oudkerk in Tietjerksteradeel.

De restauratie van de Hantumer kerk bood in september 1977 gelegenheid tot het binnen de muren verrichten van oudheidkundig bodemonderzoek. In februari 1978 werd dit onderzoek buiten de muren voortgezet en afgerond. Bij het aan de binnenzijde afbikken kwamen aan de noorder zijmuur aftekeningen te voorschijn van drie ribloze kruisgewelven welke vermoedelijk door gordelbogen van elkaar gescheiden waren geweest. Sporen van schalken werden niet waargenomen, noch funderingen daarvan. De absis van de koorpartij is hoogst waarschijnlijk van meet af aan met een tufstenen, schelpvormig gewelf overdekt geweest. Te oordelen althans naar de aard en plaats der zichtbaar gebleven inkasingsen zowel als het enig bewaarde koorvenstertje in de noordmuur.

De drie andere gewelven waren daarentegen uit baksteen samengesteld en zullen circa het jaar 1225 zijn aangebracht. Bij dezelfde gelegenheid heeft men vermoedelijk ook de schipvenstertjes naar beneden verlengd en aan de bovenzijde spitsvormig bijgekapt teneinde de lichttoevoer te vermeerderen.

Waren de beide meest westelijke verwulften vrijwel even groot, het gewelf dat deze beide scheidde van het tufstenen absisgewelf besloeg slechts de helft van hun breedte. Dit onderscheid was het gevolg van het feit dat het derde gewelf de overschietende ruimte moest overspannen terwijl de breedte der twee westelijke gewelven werd bepaald door de westelijke beëindiging van het schip enerzijds, de overgang van schip naar koor anderzijds. Weliswaar vertoonde het inwendige van de kerk op deze scheiding geen vernauwing, doch slechts verlaging. Voor het overige werd deze scheiding uitwendig in het opgaande werk weer wél gemarkeerd, in de vorm van een circa 15 cm brede, binnenwaartse verspringing. Inwendig trad een dergelijke verspringing eerst 2 meter verder naar het Oosten op maar daarmee hielden de gewelvbouwers geen enkele rekening, evenmin als de bouwers van het tufstenen absisgewelf zulks hadden gedaan. Deze inwendige verspringing is thans niet meer aanwezig en werd bij een latere verbouwing afgekloofd, waarover aanstonds nader. Na het verwijderen van de pleisterlaag rond de absis tekenden zich de sporen van het kloven duidelijk af. Bovendien sprong de fundering ter plaatse van het afgekloofde muurwerk 15 cm naar binnen. Onzekerheid bleef bestaan over het al dan niet

aanwezig geweest zijn van een triomfboog. Wij zouden deze hebben verwacht op de scheiding van schip en koorpartij, corresponderende met de uitwendige, binnenwaartse verspringing van het opgaande muurwerk doch er werd geen spoor van teruggevonden, noch tegen de zijmuren, noch in de bodem. Wel bleken onmiddellijk ten westen van de veronderstelde triomfboogvoetingen brokstukken van twee andere funderingen bewaard te zijn gebleven, dankzij het feit dat deze naderhand dienst hadden gedaan als ondersteuning van een herengestoelte ter linker zijde, het doophek ter anderer zijde van het schip. Deze resten bestonden uit twee lagen, op hun vlakke zijden gevlijde kloostermoppen. Ongetwijfeld geldt het hier de onderbouw van twee zij-altaren welke aan weerszijden van het middenpad vóór de optrede naar het koor waren opgesteld.

Van het hoofdaltaar was niets meer terug te vinden. Wel zwierven er in de kerk brokken rode „Bremer” rond, overblijfselen van altaartafels, tot plaveisel benut. Diverse, naderhand in de muren gebroken en voorheen met glas afgedichte, vervolgens weer toegemetselde lichtspelen en venstertjes zullen de toetreding van het daglicht tot de diverse altaren hebben moeten verbeteren.

Onvermijdelijk had het weglaten van de steunberen bij het aanbrengen der drie bakstenen gewelven tot gevolg dat de zijmuren gingen wijken, vooral de zuidelijke. Er zat tenslotte niets anders op dan deze gewelven weer te verwijderen en te vervangen door de huidige trekbalken. Men ging nogal rigoreus te werk en hoogde de schipmuren met baksteen op, waarmee de koor-muren in overeenstemming werden gebracht. Het absisgewelf kwam eveneens te vervallen terwijl de inwendige verspringing werd opgeofferd aan de wens, de binnenheid van de schipmuren zonder onderbreking in die van het koor te laten overlopen. In de zuidelijke schipmuur werd een doorgang uitgebroken, schuins tegenover de vanouds al aanwezige deur in de noordelijke schipmuur. Tenslotte plaatste men de huidige, zeer forse spitsboogvensters in schip en koor zodat het fijnzinnige karakter van de tufstenen kerk in-zowel als uitwendig grotelijks geweld werd aangedaan. Naar de profielen der sleutelstukken te oordelen kreeg deze ingrijpende verbouwing haar beslag omstreeks het midden van de 16de eeuw.

Nu laat de abrupte beëindiging der spaarvelden aan het westelijke uiteinde van beide schipmuren duidelijk uitkomen dat het schip een-

maal langer moet zijn geweest. De lintvoegen van het opgaande, tufstenen werk ten oosten van de scheidslijn tussen oud- en nieuw metselwerk tonen aan dat het westelijke uiteinde der kerk in haar oorspronkelijke gedaante angstwekkend naar het westen ging overhellen en tenslotte van het schip afscheurde. De vraag was nu, tot hoever strekte zich de kerk voorheen naar het westen uit, en welk karakter bezat de westelijke afsluiting?

Op grond van de uiterst verzorgde uitvoering en royale afmetingen van het monument vroegen wij ons af of de Hantumer kerk ooit een westbouw rijk kon zijn geweest, gelijk nu nog aanwezig te Anjum, Britsum, Hijum en Wierum. Opgravingen leerden ons de laatste jaren dat dit type in Friesland gedurende de 12de en 13de eeuw zeer verbreid is geweest zodat het genoemde viertal met een veelvoud, helaas verdwenen tegenhangers, in Westergo maar vooral Oostergo, kan worden uitgebreid, tot Nes op Ameland toe. Omdat de Hantumer kerk gefundeerd is op een pakket afwisselend in een cunet gestorte lagen leem en schelpen, afgedekt met gebrande kalk en tufgruis, viel het ons niet moeilijk het beloop der tufstenen zijmuren bewesten de afbraaklijnen in de ondergrond te vervolgen, juist tot aan een lijn, in het verlengde van de westgevel der huidige toren.

Een tegen de zuid-westhoek van de zuidelijke torenaanbouw gegraven proefput leverde de voeting op van een overhoeks geplaatste, zware tufstenen beer, hecht gefundeerd op een plaat kwartsiet. Deze beer bleek geen latere toevoeging te zijn aan de tufstenen kerk maar van de oorspronkelijke bouw deel uit te maken. Hiermede was het bewijs geleverd dat de tufstenen kerk inderdaad een westbouw had bezeten welke door overhoekse beren in de beide hoeken geschoord was geweest. Een op zichzelf voor tufstenen bouwwerke hoogst zeldzame constructie. In 1976 groeven wij te Muiderne eveneens tufstenen steunberen op, geplaatst tegen de tufstenen toren der N.H. kerk doch deze stonden in het verlengde van de zuider en noorder torenmuur. Beduchtheid dat de toren zou gaan verzakken naar de nabijge Vechtoever zal in het laatste geval de aanleiding tot deze voorzorgsmaatregel geweest zijn. Van de weeromstuit ging de toren echter juist naar de richting van de kerk overhellen.

De huidige kerktoren van Hantum dateert uit de jaren 1807-1808, terwijl de beide aanbouwen van jongere datum zijn. Getuige een bericht in de Leeuwarder Courant werd op 26 april 1807

aanbesteed het afbreken van „de toren te Hantum”. Er wordt tegelijk een partij van 1500 ton(nen?) tufsteen te koop aangeboden welke partij wel bij benadering zal zijn geschat als afkomende van het nog te slopen kerkgedeelte. Tenzij de afbraak intussen al had plaatsgevonden ten gevolge van een dreigende calamiteit. De aangeboden partij is zeer aanzienlijk en laat op zichzelf reeds het vermoeden rijzen, dat het niet louter om een simpele dorpstoren ging.

De huidige toren werd opgericht ter plaatse van het gesloopte westwerk, waarbij de westelijke rooilijn nauwgezet werd aangehouden. De nieuwe funderingen waren echter zo breed en diep uitgehaald dat de oude funderingen ter plaatse van de nieuwe toren geheel en al werden opgeruimd. De toren kwam halverwege in het tufstenen schip te staan en werd met vrij licht geconstrueerde, bakstenen vleugelmuren aan het restant der tufstenen schipmuren gehecht. Op 12 juli 1808 werd het leidekken van de toren aanbesteed, in 1818 het uurwerk geplaatst. De beide luidklokken uit de Westbouw waren inmiddels in de nieuwe toren getakeld. De jongste van de twee draagt het jaartal 1530, benevens de beeltenissen van de H. Nicolaas en de H. Catharina, welk feit een aanwijzing geeft over de te Hantum vereerde schutspatronen. Rest ons de vermelding van een aantal losse vondsten, geborgen tijdens het opnemen der houten vloeren en grafzerken door de aannemer. Te weten een 17de eeuws, tinnen naaldenkokertje; een bronzen, 17de eeuwse beursbeugel; een 17de eeuws, uit ivoor gedraaid pennetje; een 17de eeuws kinderschoentje; een vroeg-19de eeuws knijpbrilletje. Voorts een 30-tal oortjes en duiten uit aller heren landen, merendeels uit de periode 1650-1750. Vertegenwoordigd zijn de munthuizen te Leeuwarden, Groningen, Utrecht, Arnhem, Reckheim, Namen, Stavelot, Dordrecht en Enkhuizen. Een verdwaald zilveren stuivertje uit Groningen is gedateerd 1566. Fortuinen zijn er wel nimmer buiten het Hantumer „ponkje” gevallen!

Tot slot memoreren wij gaarne de vruchtbare gesprekken welke wij over de Hantumer problemen mochten voeren met de heer W. J. Berghuis, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Deze hebben in belangrijke mate bijgedragen tot een beter inzicht in de bouwgeschiedenis, met name de plaatsing en aard der gewelven.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Literatuur

Over houten kerken in de Friese kuststreken, vgl. onze

studie „De Kroniek van de Witherenabdij „Mariendal“ te Lidlum”, *Berichten R.O.B.*, V (1954), 94 ss., in het bijz. p. 133-135. Mede wegens de kostbaarheid van het transport per as heeft men in Drente de tufsteen niet altijd kunnen bekostigen en stapte van houtbouw meteen over op de baksteen welke men ter plaatse kon vervaardigen. Daartegenover staat dat met name in de Hondsrugdorpen granieten zwerfkeien tot bouwstenen werden verzaagd, zoals thans nog te zien is bij de kerken te Emmen en Odoorn. Op veel groter schaal is deze methode toegepast in Oost-Friesland, Ammerland, Jeverland en Butjadingen. Niettemin schijnt het gebruik van tufsteen toch vooraf te zijn gegaan aan het „steenbreken” der overvloedig over de heidevelden verspreide keien.

Als funderingsmateriaal zijn zwerfkeien bij de kerkbouw al vanaf het eerste begin gebruikt, ook onder de vakbouwkerken. Hierover wordt bijvoorbeeld ge-
de in de *Vitae van Liudger en Liawin*. De veelal kolossale, bouwtechnisch allerm minst noodzakelijke afmetingen van deze keien doet de vraag rijzen of de voorkeur voor juist deze grote keien niet een religieuze achtergrond moet worden toegedacht. Temeer daar zij tevens dienden tot het begrenzen en afperken der kerkhoven. Wij herinneren er bovendien aan dat tussen, tegen of onder dergelijke keienpakkingen rond de kerkhoven te Harich (Fr.), Tjerkgaast (Fr.), Lukaswolde (Gr.) en Niekerk (Gr.) grote aarden potten zijn gevonden, gevuld met de stoffelijke resten van pasgeborenen. Nadere mededelingen hierover kan men vinden in ons werk *Terpen tussen Vlie en Eems*; II, Tekst, Groningen, 1963, 108-109.

Ijsbrechtum (Gem. Wymbritseradeel)

De N.H. kerk te Ijsbrechtum dateert uit het jaar 1865 en werd gebouwd naar een ontwerp van architect M. Molenaar. Zij kwam in de plaats van een ouder gebouw, gezet in het jaar 1694, waaraan in 1728 nog weer een grotendeels ingebouwde toren was toegevoegd.

De parochie Ijsbrechtum wordt reeds in de 13de eeuw vermeld en had St.-Maarten tot patroon, gelijk ook de naburige steden Bolsward en Sneek. De in 1694 afgebroken kerk schijnt uit tufsteen opgetrokken te zijn geweest, te oordelen naar het voor die tijd enorme bedrag — 1700 caroliguldens — dat ontvangen werd voor de tijdens het slopen en uitbreken verkregen tufsteen.

Op grond van deze feiten waren onze verwachtingen niet zo groot toen de restauratie van de kerk in oktober 1977 gelegenheid bood tot het doen van enig graafwerk binnen de muren. De funderingen van de bestaande kerk waren zo diep en breed aangelegd dat er in het schip van de kerk geen spoor van ouder muurwerk meer aanwezig bleek. Noch van de kerk

van 1694, noch van de tufstenen voorgangster.

Bij de herbouw van 1865 liet men intussen de grafkelder onder het koor van de kerk uit 1694 tot en met de afdekkende gewelven intact en ommetselde dit restant tot de huidige aanbouw, welke slechts van buiten af toegankelijk is en toebehoort aan de familie Van Welderen Rengers. Wij namen niet de vrijheid aan de buitenzijde van deze aanbouw ons onderzoek voort te zetten. De gedaante van de kerk uit het jaar 1694 is voor het overige voldoende bekend dankzij de in 1865 daarvan geschilderde, nauwkeurige afbeelding, aanwezig in de consistoriekamer.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Literatuur

H. Steensma, „Inkelde oantekeningen bij de bou fan de nije tsjerke to Ysbrechtum yn 1865,” *De Vrije Fries*, LII (1972), 63 ss.

Katlijk (Gem. Heerenveen, voorheen Schoterland)

De restauratie der N.H. kerk te Katlijk bood in januari 1978 gelegenheid tot het instellen van een, door de bouwtechnische situatie beperkt, oudheidkundig bodemonderzoek. Dit vond plaats in januari 1978.

Het onderhavige torenloze zaalkerkje met 5-zijdig gesloten koor is opgetrokken uit rode „rooswinkels”, een baksteensoort welke in Friesland karakteristiek is voor de eerste helft van de 16de eeuw, doch tegen het einde van de 15de eeuw reeds de forsere kloostermoppen begon te verdringen. De laat-gotische bouwtrant van het kerkje zou op een bouwdatum van circa 1525 kunnen wijzen.

Ten noord-westen van het kerkje, geheel aan de periferie van het in oorsprong ovale kerkhof, verrijst een houten, dubbele klokkenstoel.

Op het eerste gezicht wekt het kerkerrein de indruk van een terp. Tijdens het onderzoek bleek alras dat het hier geen kunstmatige verhevenheid betrof doch een bult vast veen, overblijfsel van een veenpakket dat in de wijde omgeving van het kerkerrein reeds lang is verdwenen. Hetzij ten gevolge van opzettelijke afgraving, hetzij gedurig omploegen of omwroeten terwille van de landbouw, dan wel een combinatie van beide. Binnen de kerk reikte het veen tot circa 1,5 meter boven het diluviale dekzand in de ondergrond. Bij verscheidene andere kerkopgravingen, in Westfriesland zowel als Friesland en Groningen hebben wij trouwens overeenkomstige ervaringen opgedaan.

Op grond van het feit dat de parochie Katlijk reeds in de middeleeuwen bestond, en Katlijk een voorbeeld biedt van een middeleeuws „streekdorp”, ontstaan bij een grootscheeps opgezette ontginning van een „wold”-gebied, mocht worden verwacht dat onder de bestaande kerk resten van een voorafgaand gebouw staken. Dit laatste bleek nochtans niet het geval te zijn. Een slecht voorteken vormde trouwens al het afwezig zijn van secundair gebezigde kloostermoppen of tufsteen, in het opgaande werk zowel als in de fundering. Deze laatste rustte op een brede zandbaan, aangebracht in daartoe tevoren in het onderliggende veen uitgedolven sleuven. Deze zandbanen bevatten evenmin kalk- of baksteen-gruis.

Nu beschikken wij over aanwijzingen waaruit valt af te leiden dat houten kerkjes in zeldzame gevallen hun bestaan in de Friese „Wouden” wisten te rekken tot aan de 16de eeuw. Mogelijk heeft men zich ook te Katlijk, pecunia causa, tot aan de bouw van de huidige kerk met een houten bouwsel moeten behelpen.

Er is echter nog een andere verklaring mogelijk. Ettelijke middeleeuwse streekdorpen in de Hollandse „Wouden”, de Friese „Walden”, de Groningse, Drentse en Overijsselse „Wolden” zijn in de late middeleeuwen aan het schuiven gegaan. In die zin dat de voortgang der ontginningen, dan wel veranderingen in de waterhuishouding leidden tot het „en groupe” verplaatsen der boerenhofsteden langs een andere weg of waterloop zodat deze in een geheel nieuw gelid kwamen te staan. Zulks over een afstand variërende van ettelijke honderden meters tot anderhalve kilometer of meer. Was nu het oude parochiekerkje aan een ingrijpende herstelling dan wel vervanging toe, zo gaf men er de voorkeur aan de oude kerkplaats te verlaten en een nieuwe kerk te zetten op een plek welke paste bij de inmiddels zo ingrijpend veranderde woon-situatie. De oude kerkhoven bleven als groene heuveltjes in de landerijen achter en werden na verloop van tijd „Oudkerkhof”, „Oudhof” of „Jodenkerkhof” genoemd. Doorgaans liggen deze oude kerkhoven in dezelfde „opstrekking” als hun opvolgers omdat beide terreinen een onderdeel plachten te vormen van de hoeve welke voor het onderhoud van kerk en priester van het ontginningsdorp was afgesplitst.

Een dergelijk „Oudhof” is ons te Katlijk niet bij name bekend. Op de kaart van de grietenij Schoterland, afgedrukt in de zogenaamde *Atlas van Eekhoff* (1848), ziet men evenwel een

merkwaardige uitstulping op het punt waar het zuidelijke verlengde van de kerklaan, welke de buurschappen Groot- en Klein Katlijk verbindt en waaraan halverwege de dorpskerk ligt, iets verspringt. Voorbij dit punt vervolgt de weg, in juist dezelfde richting, zijn loop tot aan de aansluiting met de weg Mildam-Siegerswoude. Bedoelde verbreding ligt op circa 625 meter afstand ten zuid-oosten van het Katlijker kerkhof. De genoemde twee buurschappen liggen aan een weg welke ten naaste bij in dezelfde richting loopt, maar niet in elkaars verlengde; vandaar de noodzaak van de verbindingsweg.

Wij zouden ons nu kunnen voorstellen dat Klein-Katlijk van iets jongere datum is dan Groot-Katlijk en van te geringe betekenis was om er zelf een kerkje of kapel op na te kunnen houden. Groot-Katlijk is mogelijk aan het opschuiven gegaan waardoor de oorspronkelijke kerkplaats, in casu het door ons als zodanig gepostuleerde terrein op de wegverspringing bezuiden Groot-Katlijk, ongunstiger kwam te liggen voor de kerkgangers. Toen de oude kerk moest worden ver- of herbouwd zal men van de nood een deugd hebben weten te maken door een nieuwe kerk te bouwen op een nieuw kerkhof, te weten halverwege de verbindingslaan tussen Groot- en Klein-Katlijk. Vooral voor Klein-Katlijk betekende dit een grote verbetering. Wie weet weerspiegelen de twee luidklokken in het klokhuis nog steeds de tweeledigheid van de middeleeuwse parochie?

Hopelijk doet zich nog eens de gelegenheid voor de juistheid van deze onderstelling te toetsen aan een onderzoek met de spade. Gezien de veranderingen in het veld sinds 1848 mogen wij onze verwachtingen echter niet ál te hoog spannen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

OVERIJSSSEL

Steenwijk

De restauratie van de N.H. kerk te Steenwijk, een driebeukige, laat-gotische hallenkerk en voorheen gewijd aan St.-Clemens, bood gedurende de jaren 1974 tot en met 1977 bij tussenpozen gelegenheid tot het verrichten van oudheidkundig bodemonderzoek. Dank zij goed samenspel met de architect en de aannemer was het ons mogelijk bij verschillende graafcampagnes in vrijwel ieder gedeelte van de kerk de zerken te laten opnemen en tot de gewenste diepte te delven zodat de werkomstandigheden uiterst gunstig waren.

De parochie Steenwijk behoorde tot de alleroudeste van het middeleeuwse, zeer uitgestrekte dekanaat Drente, dat weer ressorteerde onder het aartsdekanaat van St.-Marie. De patroon van Steenwijk laat trouwens al een hoge ouderdom vermoeden. Afgewacht diende te worden in hoeverre een plaatselijke in de geschreven geschiedbronnen niet verankerde bewering volgens welke de Steenwijkse kerk aanvankelijk in de buurschap Oosterwijk buiten de middeleeuwse stadsvesten had gestaan, op waarheid berustte. Ons onderzoek bleek hiertoe geen aanwijzingen op te leveren.

De stad Steenwijk ligt op het westelijke uiteinde van een markante stuwwal welke het brede oerstroombetal van de Steenwijker A grotendeels afsluit. De A vond nog slechts een doorgang in de laagte tussen Steenwijk en de glooiingen aan de overzijde van het dal, waar de Woldberg het landschap domineert. Aan de noordzijde van de stad daalt de Steenwijker hoogte vrij steil af en het is juist aan de rand van dit plateau, aan de uiterste noordelijke periferie van de middeleeuwse stad, dat de St.-Clemenskerk met haar mijlen ver zichtbare toren oprijst. Wij menen hiervoor echter wel een verklaring te kunnen opgeven.

De Steenwijkse stuwwal vormde een natuurlijk bruggehoofd in de moerassige vallei van de A en gaf aanleiding tot het ontstaan van trekpaden voor mens en dier, die langs deze weg kans zagen van het Havelter massief over te steken naar dat van de Woldberg. De A moest daarbij door middel van een voorde worden gekruist. Hoe oud deze verbinding wel niet moet zijn geweest kan men onder meer afleiden uit de bekende Vroeg-Romeinse muntvondst van Onna, een buurschap op het oostelijke uiteinde van de Steenwijkse stuwwal. De militaire betekenis van Steenwijk blijkt al tijdens de oorlogen welke de bisschoppen van Drente gedurende de jaren 1228-1232 met de Drenten voerden, waar bij Steenwijk als bisschoppelijke uitvalsbasis fungeerde. De geschiedenis zou zich in later eeuwen nog vaak herhalen. Hoog en droog gelegen, was Steenwijk met behulp van inundatiën gemakkelijk in een schier onneembare veste te veranderen.

Wij zouden nu de zogenaamde Onna'se Doodweg willen beschouwen als het overblijfsel van de zeer oude heirweg welke Staveren via Steenwijk met Koevorden verbond. De naam herinnert aan de eeuwen gedurende welke de parochianen van Onna langs deze weg naar het kerkhof van Steenwijk werden vervoerd. De Dood-

weg laat zich binnen de Steenwijkse vesten gemakkelijk vervolgen en loopt thans dood tegen de Zuidpoort van het St.-Clemenskerkhof. Er is echter een tijd geweest dat de St.-Clemenskerk aanzienlijk kleiner was dan thans zodat de Doodweg eenmaal voortliep en eerst eindigde aan de nabije voorde over de A, vanwaar men, over de moerassen trekkende, bij Tuk weer de hoge gronden bereikte. Aan deze aardrijkskundige omstandigheid dankt de St.-Clemenskerk de keuze van haar standplaats en het is duidelijk dat de kerk er al was eer de stad tot ontwikkeling kwam.

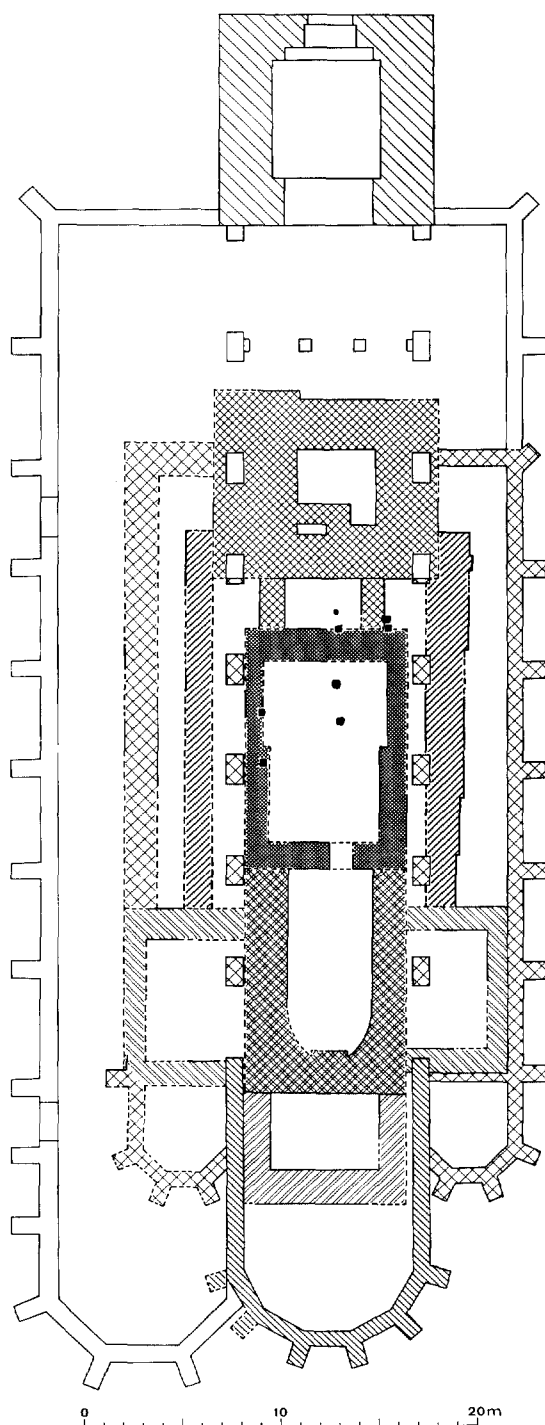
Ten gevolge van wijzigingen in de bedding van de A schijnt de voorde na verloop van tijd stroomafwaarts te zijn verlegd, waar de aansluitende weg zich bij aanpaste. Hierdoor verloor het noordelijke uiteinde van de Doodweg haar functie en dat zulks al vóór de 15de eeuw het geval moet zijn geweest valt af te leiden uit de bouw van de huidige kerktoeren, welke in 1463 gereed kwam en midden op het verlengde van de Doodweg staat.

De oorspronkelijke bedding van de A, zoals deze haar loop dicht rondom de noordflank van de middeleeuwse vesten had uitgeschuurd, laat zich thans heel moeilijk meer reconstrueren aangezien de aanleg der 16de eeuwse vesten het vergraven van de A meebracht terwijl al sinds de 16de eeuw pogingen in het werk werden gesteld de scheepvaartverbinding tussen Steenwijk en de Zuiderzee te verbeteren door de A stroomafwaarts van de stad volledig te kanaliseren.

Uit een privilege, Steenwijk in het jaar 1327 door de bisschop van Utrecht uitgereikt, valt af te leiden dat deze plaats reeds een halve eeuw of meer tevoren stadsrechten bezat, naar het voorbeeld van Zwolle en Deventer. Toen reeds zal, ten Zuid-Oosten van de St.-Clemenskerk, als een uitstulping van de Doodweg het trapeziumvormige Marktplaats hebben bestaan dat nog steeds het hart van de stad uitmaakt.

Het onderzoek

Te oordelen naar een achttal teruggevonden paalsporen welke ontsnapten aan het noeste spitwerk van de Steenwijkse doodgravers ging aan het eerste stenen kerkje een houten bouwsel vooraf. Uiteraard was dit aantal te gering om louter op grond daarvan een houten kapel of kerkje te kunnen postuleren. Anderzijds gaf de omstandigheid dat deze acht palen in drie rijen waren gegroepeerd, evenwijdig aan elkaar in de richting Oost-West, gereede aanleiding om te mogen stellen dat het hier wel degelijk om een kerkje ging.

Afb. 3. Steenwijk, N.H. kerk. Overzichtsplattegrond met opeenvolgende bouwfasen, te beginnen met de paalresten van een houten, drieschepig kerkje*.

Een drieschepig kerkje, waarvan althans de breedten van middenbeuk (circa 4 meter) en zijschepen (circa 2,5 meter) konden worden bepaald.

De opvolgende vier kerkjes alsmede de oudste toren rustten alle op veldkeien van overwegend forse maten, tot meer dan een halve m³ toe. Bij de opeenvolgende uitbreidingen benutte men bij voorkeur steeds weer dezelfde keien zodat de omtrekken wegens het verschuiven of verwijderen der keien niet zo nauwkeurig meer vielen vast te stellen als wij wel hadden gewenst. Van de beide eerste, op keien gefundeerde kerkjes weten wij bovendien niet of zij uit tufsteen waren opgetrokken, dan wel een bovenbouw van vakwerk bezaten. Met deze laatste constructie moet wel degelijk rekening worden gehouden, mede op grond van ervaringen tijdens Drentse kerkopgravingen waar tufstenen bouwfasen ontbraken. In 1977 groef het B.A.I. binnen de muren van de 13de eeuwse, bakstenen kerk te Zweeloo bij voorbeeld nog weer een keienfundering aan welke kennelijk tot onderbouw van een vakwerkbouwerk had gediend. Wij herinneren er bovendien aan hoe in de *Vita Liudgeri* de bouw van een kerk op slechts met vereende krachten te verslepen keien wordt beschreven boven het graf van St.-Lebunus te Deventer, bij welke grondlegging Liudger in eigen persoon aanwezig was.

Het eerste, op keien gefundeerde kerkje te Steenwijk was een bescheiden „cella”, c. 12,5 meter lang en 8,25 meter breed, buitenwerks gemeten. Halverwege had men inwendig een scheiding gemarkeerd door een verdikking der muren in de oostelijke helft van het kerkje. Een datering is moeilijk te geven maar dit kerkje kan zeer wel reeds omstreeks het jaar 1000 zijn opgetrokken, misschien nóg wel eerder.

Nog vóór de 12de eeuw heeft men het wellicht oostwaarts verlengd waardoor het juist dubbel zo lang werd. Ook nu weer was het kerkje naar het oosten recht-gesloten. De indruk werd gewekt als had men de oude oostmuur niet weggebroken doch slechts met een smalle doorgang doorbroken zodat de toegevoegde ruimte het karakter had van een afgeschutte koorruimte. Inwendig liep het nieuwe koor naar het oosten ovaalvormig toe en sloot aan op de rechthoekige voeting van een tegen de oostmuur gemetseld altaar.

* De opmetingen van de afb. 3 t/m 13 zijn van A. van Pernis en van H. S. Simon.

Andermaal ging men, mogelijk omstreeks het jaar 1100, over tot oostwaartse verlenging van het zaalkerkje. Wederom bleef de rechte koor-sluiting gehandhaafd, de lengte werd nu bijna 30 meter. Dit keer staat het vast dat men in tufsteen bouwde. Ofschoon de vormen en afmetingen niet geheel overeenstemmen vallen er toch parallellen op te merken met de eerste twee bouwfasen der door ons in 1974 opgegraven, tufstenen St.-Nicolaaskerk te Vollenhove. Men sloeg hierbij weliswaar de „cella“-fase over maar bracht niettemin op de scheiding van schip en koor, evenals bij de tweede fase te Steenwijk, een muur aan met een nauwe doorgang. Bij de verlenging hield men zich te Vollenhove niet langer aan de recht-gesloten koorwand doch gaf de voorkeur aan een hoefijzer-vormige absis. Volgens onze overtuiging is de kerkbouw te Steenwijk ook iets eerder aangevangen dan te Vollenhove en bleef men in het laatste stadje bij de opvolgende verbouwingen en uitbreidingen voortdurend iets op Steenwijk vooruit. De onmiddellijke nabijheid van het bisschoppelijke kasteel te Vollenhove zal daar niet zonder invloed op geweest zijn.

Circa 1150, zo vermoeden wij, werd het zaalkerkje voorzien van twee dwarspanden. Deze waren van verschillende afmetingen terwijl ook de muurdikten niet overeenstemden. Denkelijk zijn de aanbouwen niet tegelijkertijd tot stand gekomen en kan de eerste ook wel tot sacristie hebben gediend. Het is verleidelijk deze uitbreiding in verband te brengen met de overdracht van de kerk door de bisschop, die er eigenaar van was, aan het Benedictijnenklooster te Ruinen, hetgeen in 1141 geschiedde. In de desbetreffende oorkonde wordt de „ecclesia de Steenwijk“ voor het overige de eerste keer in de historie vermeld. In 1206 nam de bisschop de kerk al weer van het klooster terug, in ruil voor de kerk van Beilen, als onderdeel van een transactie, waarbij nog meer kerken, kapellen en tiendrechten in het geding waren.

Het zou kunnen zijn dat de terugkeer in 's bisschops handen de aanleiding heeft gevormd tot de bouw van een machtige, tufstenen toren, al zou men in dit tijdsgewricht eerder een bakstenen bouwwerk hebben verwacht. Hoe het zij, de toren stond vrij van de kerk en werd daarmee verbonden door twee tufstenen vleugelmuren. De verzwaring in de zuid-oostelijke torenvoetung wijst denkkelijk op een traptoren, in deze binnenoksel aangebracht.

In 1296 verhef de bisschop de kerk tot kappittelkerk. Als tafelgoed kregen de twaalf ka-

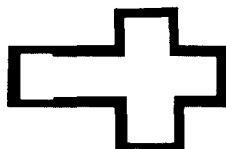
Afb. 4. Cella. Vakwerk dan wel tuf op veldkeien. Circa 1000.

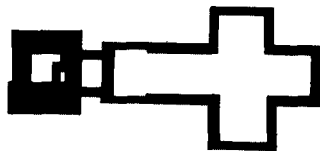
Afb. 5. Eerste verlenging. Vakwerk of tuf op veldkeien. Circa 1050.

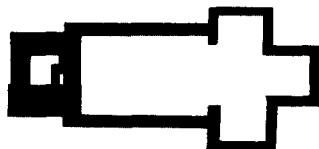
Afb. 6. Tweede verlenging. Tufsteen. Circa 1100.

Afb. 7. Uitbreiding met dwarspanden. Tufsteen. Circa 1150.

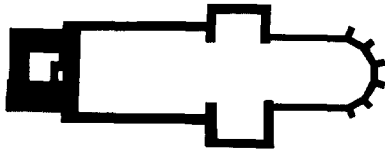
Afb. 8. Toren. Tufsteen op zwerfkeien. Circa 1200.

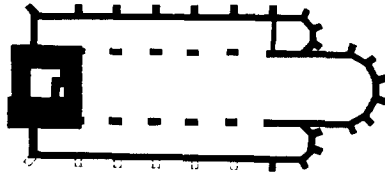
Afb. 9. Vervanging schip. Baksteen. Circa 1300.

pittelheren de inkomsten van de kerk te IJsselham toegewezen terwijl zij geen lasten behoeften te betalen voor hun nog te verwerven „domus circa ecclesiam in Steenwick predictam site“.

Ongetwijfeld heeft er verband bestaan tussen deze verheffing en de bouw van een nieuw schip, opgemetseld uit rode moppen van het formaat $7 \times 14 \times 28$ cm. Het werd aanzienlijk breder dan het daartoe afgebroken tufstenen schip, waarvan de beide dwarspanden en het koor voorlopig nog bleven staan. Wegens het feit dat bij nog latere verbouwingen de funderingen van het

Afb. 10. Vervanging koor. Baksteen. Gewijd 1409.

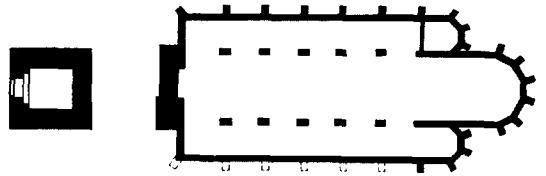

Afb. 11. Verbouwing tot hallenkerk. Baksteen. Circa 1425.

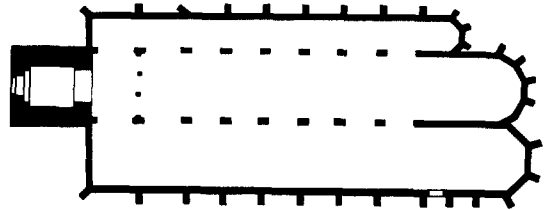
nieuwe schip bijna volledig werden verwijderd kon niet worden nagegaan op welke wijze men kans heeft gezien de respectabele breedte van circa 14 meter te overspannen.

Er is een aantekening overgeleverd volgens welke in het jaar 1409 het koor opnieuw werd gewijd. Dit bericht moet wel betrekking hebben op het nog bestaande, vijfzijdig-gesloten, bakstenen koor van het middenschip, aanvankelijk in steen overwelfd. Uiteraard moest hiervoor het tufstenen koor wijken doch daar zou het niet bij blijven. Vrij spoedig na het gereedkomen van het nieuwe koor brak men ook de rest van de kerk af, zowel de tufstenen zijpanden als het bakstenen schip. In de plaats kwam, aansluitend op het nieuwe koor, een bakstenen hallenkerk waarvan de schipbreedte overeenstemde met die van het bestaande koor. De zuidelijke zijbeuk werd even breed als het zuidelijke tufstenen dwarspand diep was geweest, met welke breedte de noorder zijbeuk in overeenstemming werd gebracht. Middenschip en zijbeuken waren van elkaar gescheiden door twee rijen van ieder vier, in doorsnede rechthoekige pijlers. In de funderingen werd overwegend baksteen gebruikt, afkomstig van het gesloopte schip.

Naar het oosten eindigden beide zijbeuken in driezijdige sluitingen, evenals het hoofdkoor door steunberen geschraagd. Naar het Westen sloot de nieuwe hallenkerk, welke geheel in steen werd overwelfd, de tufstenen toren grotendeels in zodat de voorste gewelven van middenschip en zijbeuken tegen de toren gemetseld waren. De derde westelijke steunbeer tegen de noorder zijbeuk van de huidige kerk is overhoeks geplaatst. Voorheen was dit de noord-westelijke hoekbeer van de noorder zijbeuk en tot aan deze beer is de noordelijke zijmuur geheel met tuf-

Afb. 12. Afbraak toren. Verlenging hallenkerk. Bouw nieuwe toren. Voltooid 1463.

Afb. 13. Verlenging hallenkerk. Vervanging zuider zijbeuk door nieuw zijschip. Circa 1500.

steen beklamt. Dit materiaal is ongetwijfeld afkomstig geweest van het afgebroken tufstenen dwarspand zowel als het tufstenen koor. Een tufstenen beklamping ontbreekt namelijk tegen de buitenhuid van het hoofdkoor, hetgeen er op zou kunnen wijzen dat het nieuwe hoofdkoor om het oude werd heengebouwd teneinde dit zo lang mogelijk voor de erediensden te kunnen blijven gebruiken. In het oostelijke uiteinde van de noorder zijbeuk bracht men voor het overige de sacristie aan, daarboven op een tussengewelf bovendien de librije. Op de onderwijstaak van de kanunniken wordt reeds gezinspeeld in de oorkonde van 1296: „custodiam et scolastriam”.

Wat de zuidelijke zijbeuk betreft, deze kwam te vervallen in verband met de bouw van een geheel nieuwe, bredere zuidbeuk doch van de oostelijke helft bleken de funderingen nog aanwezig te zijn.

Een zeer stoutmoedig besluit was wel de bouw van de huidige toren welke, blijkens de memoriesteen boven de ingang, in 1463 werd voltooid, zij het provisorisch gedekt want eerst in 1511 werd de zeer hoge spits geplaatst. In 1558 werd de spits tijdens een storm omver geblazen en stortte in de kerk. Tijdens de opgravingen kwamen rondom de tweede der zuidelijke rij pijlers enorme brokken van een gelijkvormige pijler, benevens fragmenten van gewelven te voorschijn welke men klaarblijkelijk na de ramp ter plaatse had laten verzinken.

Aanvankelijk stond de nieuwe toren geheel vrij, op circa 9 meter bewesten de voorafgaande

toren. Men zal deze laatste eerst wel hebben afgebroken alvorens met de nieuwe te beginnen, getuige ook de tufsteen waarmede de onderste twee geledingen aan alle vier zijden is beklampt. De westmuur van de tufstenen toren liet men evenwel voorlopig nog staan voorzover deze de middenbeuk moest afschermen. In de plaats van de oostelijke torenmuur richtte men een stel extra kolommen op teneinde de verwulften op te vangen welke tevoren tegen de tufstenen toren hadden gesteund.

Van meet af aan zal het voornemen hebben bestaan de nieuwe toren met de hallenkerk te verbinden. Men stelde zich echter niet tevreden met het in westelijke richting doortrekken van middenschip en zijbeuken, alsmede het toevoegen van nog eens twee stel pijlers aan de reeds bestaande reeks, doch brak de gehele zuider zijbeuk af, om hiervoor in de plaats de tegenwoordige te bouwen, juist dubbel zo breed dan de vorige. Vermoedelijk hield deze maatregel verband met de opstelling van een wonderdoend Mariabeeld dat grote toeloop verwekte.

Dat niet alleen strategisch gelegen, maar met behulp van inundaties uitmuntend te verdedigen Steenwijk heeft bij herhaling belegeringen moeten doorstaan, zoals in 1522, 1580-1582, 1592, 1597 en 1672. Zonder kleerscheuren kwamen stad noch kerk van alle beschietingen en plunderingen af. De verzakking van de kerk naar het noorden had intussen nog ernstiger gevolgen zodat men zich tegen het jaar 1670 genoopt zag de stenen verwulften boven het middenschip te verwijderen en door een houten tongewelf te vervangen. In 1850 onderging het koorgewelf een eender lot. In weerwil van alle ontluisteringen biedt de St.-Clemenskerk nog altijd een indrukwekkende aanblik en houdt de herinnering aan de betekenis van het middeleeuwse Steenwijk, zowel als kerkelijk middelpunt als marktplaats, levendig.

Literatuur

S. F. Klijnsma, *Geschiedkundige Herinneringen aan gaande de voormalige vestingen Steenwijk, Kuinre en Blokzijl*, Meppel 1853.

Quedam Narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia etc., ed. C. Pijacker Hordijk, Utrecht 1888.

I. H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente*, Groningen 1941.

De Grote Kerk van Vollenhove door de eeuwen heen, Vollenhove 1976.

M. P. van Buytenen, *Langs de Heiligenweg*, Amsterdam 1977.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

GELDERLAND

Zutphen

Uitbreidingsplannen van het Gemeentearchief en het Gemeentemuseum te Zutphen gaven aanleiding tot een oudheidkundig bodemonderzoek op de voormalige pandhof van het Broere- of Dominicanenklooster aldaar. Tot aan de verwoestingen van 1945 was dit terrein sinds de opheffing van het klooster, met huizen bezet geweest. Aan de oostzijde wordt het begrensd door overblijfselen van kloostergebouwen, aan de zuidzijde door een fragment van de zuidelijke kloostergang, welke aan de gespaard gebleven kloosterkerk is vastgebouwd. Het onderzoek vond in december 1977 plaats.

Het klooster werd in 1295 gesticht op een grafelijk domein, geschonken door Margaretha van Vlaanderen, tweede echtgenote van graaf Reinoud I van Gelre. In de stichtingsbrief is onder meer sprake van een „aedificium”, dat er in 1295 dus al stond. Het is niet bekend of dit „aedificium” in 1295 werd afgebroken, dan wel opgenomen in het nieuwe kloostercomplex.

Al spoedig bleek dat de puinhopen van 1945 zo grondig waren verwijderd dat er tot op het onderliggende schone zand geen steen meer op de ander lag. Zelfs de kelders waren tot op de bodem uitgebroken. Zodoende was er van enig overblijfsel van kloostergebouwen geen spoor meer terug te vinden, met uitzondering van een funderings sleuf welke het beloop aangaf van een gedeelte van de westelijke kloostergang. Gemiddeld lag het scheidingsvlak tussen de omgewoelde grond en het vaste zand op 1,75 m beneden het huidige maaiveld. Hier en daar tekenden zich tegen het schone zand kuilen en stookplaatsen af, welke door kogelpotscherven en stukjes Pingsdorf-aardewerk op de 12de-13de eeuw kon worden gedateerd.

Van meer betekenis leek ons het nog juist bewaard gebleven ondergedeelte van een met brokken tuf opgevulde uitbraaksleuf, ook weer op een diepte van circa 1,75 m aangesneden doch over een lengte van slechts 1,5 meter te volgen en vergraven door de aangrenzende keldercomplexen. Aan het andere uiteinde verdween de sleuf in het oostelijke putprofiel onder de nog bestaande kloostergebouwen. De indruk werd gewekt dat de muur reeds bij het afbreken — ergo al vóór de bouw van het nog overeind staande deel van het kloostercomplex — tot op de fundering was uitgehaald. De breedte van de zeer onregelmatige uitbraaksleuf bedroeg gemiddeld 1,25 meter. De richting strookte min of

meer met die van de aangrenzende straat — dat wil zeggen Oost-West —, welke straat op haar beurt weer de zuidelijke oever van de naburige Berkel volgt tot het punt van uitmonding in de IJssel, verder Westwaarts. Nu wordt aangenomen dat de oudste vesten van Zutphen zijn aangelegd, kort nadat de stadsrechten waren verleend, in het jaar 1190. Voor en na zijn bij rioeringswerken gedeelten van deze oudste vesten te voorschijn gekomen, steeds op een gemiddelde diepte van 2 meter. Deze resten bestaan uit blokken oersteen en tuf terwijl met deze diepe aanleg het niveau van de eveneens ontgraven resten van houten straten correspondeert. De noordelijke begrenzing van de oudste stadsmuren werd bepaald door de loop van de Berkel en wij houden het er voorshands voor dat ook het thans blootgelegde muurrestant met dezelfde vesten verband houdt. Eerst in 1312 werd de intussen ontstane nieuwe wijk benoorden de Berkel ommuurd en binnen de stadsvesten getrokken. Omstreeks die tijd zal, dunkt ons, de tufstenen muur bezuiden de Berkel zijn gesloopt en werd meer ruimte geschapen voor het klooster dat er aan de noordzijde overheen is gebouwd.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

NOORD-HOLLAND

Amsterdam

Het archeologisch onderzoek verricht vanaf 1972 door de afdeling Archeologie van de Dienst der Publieke Werken Amsterdam en het Amsterdams Historisch Museum gedurende de aanleg van de Metro-Oostlijn heeft plaatsgevonden binnen de 17de-eeuwse stadsomwalling en juist voorlangs de laat-middeleeuwse ommuring.

Het onderzoek op het terrein van het metrotrajekt zelf werd eind 1977 afgesloten. Onderzoek ter plaatse van de aanleg van de stations volgt de komende jaren.

Het is mogelijk een voorlopig resumé van het onderzoek te bieden. Drie verschillende plaatsen, te weten Weesperplein, de overgang Weesperplein/Weesperstraat en de Weesperstraat ter hoogte van de Nieuwe Keizersgracht brachten voor het eerst gegevens vanuit de stadskern ouder dan het ontstaan van Amsterdam omstreeks 1270. Het betreft achtereenvolgens een romeinse munt, twee romeinse munten en een bronzen fibula. Het vondstmateriaal werd op het veen aangetroffen. De drie lokaties bevinden zich alle drie aan de oostzijde van de Amstel en in de nabijheid van het IJ. De eerste muntvondst werd gedaan op 21.12.73. Het is een as van Domitianus (81–

96) geslagen in 86, BMC 392, inventarisnummer MWp1–59.

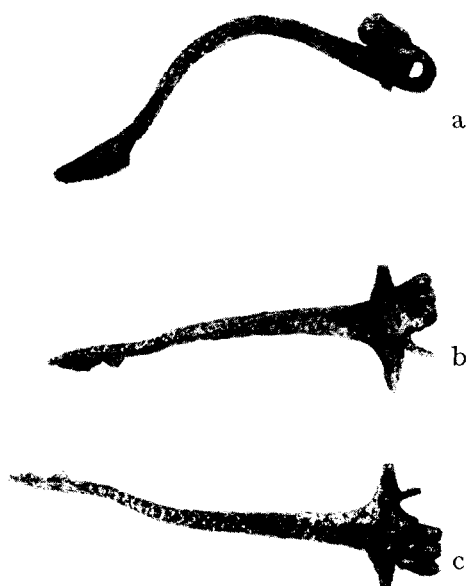
Op 14.8.74 werden twee munten tesamen gevonden: een sestertius van Vespasianus (69–79) geslagen te Rome in 71, BMC 558, inventarisnummer MWe12–279, en een follis van Constantinus I (307–337) geslagen in Lyon in 321, RIC 128, inventarisnummer MWe12–280. De bronzen fibula (afb. 14) inventarisnummer MWe4–16 dateert uit de laatste decennia vòòr of de eerste helft van de eerste eeuw na Christus (van Buchem 1941 Pl. V 23 en 24; Ettliger 1973 Taf. 4, 12 en 13). De naald van de beugelfibula ontbreekt evenals een deel van het spiraal. De spiraal heeft in zijn geheel bestaan uit zes windingen, drie aan weerszijden van de beugel. De uiteinden van de spiraal zijn verbonden door een spandraad, welke geslagen is om een knopvormige haak aan het beugeleinde. De naaldhouder is kort en gesloten. De aanwezigheid van vleugeltjes aan weerszijden van de beugel is uitzonderlijk. (Mededeling J. Ypey en drs. H. Stoepker). De fibula is 52 mm lang.

De oudste middeleeuwse gegevens kwamen tevoorschijn op de plaats waar het metrotrajekt vanuit de landzijde de zeedijk doorsneed, ter hoogte van de Sint-Antoniebreestraat voor de Zuiderkerk. Hoewel geen daterend materiaal verzameld kon worden kan toch aangenomen worden dat het hier gaat om de zeedijk aangelegd in de dertiende eeuw. Het karakter van de aanleg vertoont gelijkenis met een dijkconstructie uit dezelfde periode in de omgeving van Rotterdam (Hoek 1975, 13). Het deel dat waargenomen kon worden bestond uit een type bekisting opgebouwd uit veenblokken (39 × 18 × 8,5 cm). De bodem van de bekisting lag op 312 cm ÷ NAP. Eén van de beide aangetroffen opstaande randen was vijf lagen hoog, intact en in verband gestapeld. De bekisting zelf was gevuld met klei en fungeert als basis voor het dijklichaam. Aan de landzijde van deze dijk werden — voornamelijk ter hoogte van het Waterlooplein — bebouwing, kadehoofden en aanlegsteigers uit de 15de en 16de eeuw waargenomen. De bouwgronden werden verkregen door aanplempingen in de Amstel. Dit gebeurde deels door het afzinken van oude scheepswrakken gevuld met zwerfkeien.

Een tweede gebied dat in zijn geheel doorsneden werd is de zogenaamde „Lastage”. Het ontstaan van dit industriegebied markeert een belangrijke fase in de ontwikkeling van de stedengeschiedenis, doordat voor het eerst op grote

schaal een scheiding wordt gemaakt in wonen en werken. Dit komt o.a. tot uiting in de gedeeltelijk opgegraven fabriekshallen van meer dan 100 m lang. Deze werkplaatsen dienden voor de ambachtslieden werkzaam in de scheepsbouw- en textielindustrie. Een drietal gegraven profielen gaf inzicht in de opbouw van dit gebied. Vanaf $\pm 3 \text{ m} \div \text{NAP}$ is op het veen „steiger-aarde” gestort tot $1 \text{ m} \div \text{NAP}$. Het grondgebied omgrensd door Geldersekade, Dijkstraat, Oude Waal en Oude Schans is versterkt met een omwalling, een toren (de Montelbaanstoren) en een bastion. Ter hoogte van de Dijkstraat bleek de omwalling met een sloot omgeven. Deze was met een kade omgeven, aan de buitenzijde opgetrokken uit mergelblokken en aan de binnenzijde opgebouwd uit vlechtwerk. Verder op werd deze voortgezet door een kadeconstructie met trekankers en een wallekant van zware eiken palen met er achter grenen planken als grondkering. Met de vermelding van de aanleg omstreeks 1515 (Ter Gouw IV 1884, 413-431) is de datering van een grote hoeveelheid aardewerk, leer en bouwmaterialen uit de ophoging in overeenstemming. Oudere fasen van de Lastage uit de 14de en 15de eeuw (Ter Gouw I 1879, 309) werden op het grondgebied van het boven omschreven terrein niet aangetroffen. Het ligt voor de hand deze te zoeken aan de landzijde van de zeedijk en het gebied dat zich uitstrekt van de zeedijk tot aan de Geldersekade.

Door de veelzijdige mogelijkheden tot het verzamelen van vondstmateriaal: 1) bij het graven van een aantal profielen vòòr de aanleg van het metrotracé uit, 2) bij het doen van waarnemingen onder de caissons tijdens het vloeibaar maken van de grond bij het afzinken en 3) door het zeven van de vloeibaar gemaakte grond met een zeefmachine zoals gebruikt wordt bij grindwinning in het rivierengebied, werd een zeer omvangrijk aantal vondsten (ongeveer 100 000 vondstnummers) geborgen. De periode die het vondstmateriaal beslaat loopt in hoofdzaak van de 15de tot de 18de eeuw. Met een kwantitatief onderzoek is een begin gemaakt, waardoor met aanvulling van het vondstmateriaal uit de oude stadskern het mogelijk is typochronologische en

Afb. 14. Bronzen fibula van omstreeks het begin der jaartelling, gevonden op de top van het natuurlijke veen onder Amsterdam, ter hoogte van de Weesperstraat/Nieuwe Keizersgracht. Naald en een deel van het spiraal ontbreken. a) zij-aanzicht; b) boven-aanzicht; c) onderaanzicht. Schaal 2 : 1. (Foto Archeologische Dienst Gemeente Amsterdam, neg. nr. 74-215-2, 4, 12).

technochronologische indelingen en tabellen voor gebruikte grondstoffen en materialen op te stellen vanaf het begin van de stad tot in recente tijd.

LITERATUUR

H. J. H. van Buchem, *De fibulae van Nijmegen*, Dl. I. Nijmegen 1941.
 E. Ettlinger, *Die Römische Fibeln in der Schweiz. Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merovingerzeit*. Bern 1973.
 J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Dl. I-VIII. Amsterdam 1879-1893.
 C. Hoek, *Verslagen van de afdeling Oudheidkundig Bodemonderzoek*. Gemeentewerken Rotterdam, 1975. *Archeologische Dienst Gemeente Amsterdam* (J. M. Baart).

REINWARDT ACADEMIE

HOGERE BEROEPSOPLEIDING VOOR MUSEOLOGIE
TE LEIDEN

Deze gemeentelijke opleiding vormt de voorbereiding op beherende en begeleidende taken binnen de verschillende soorten musea en op functies in het vlak van de voorbereiding en de uitvoering van het beleid van het museumwezen en aanverwante culturele instellingen.

In verband met de uitbreiding van het docentencorps worden per 1 augustus a.s. gevraagd:

DOCENTEN

voor de vakken:

- *geschiedenis der natuurwetenschappen* (9 uur)
- *materiaalkennis* (4 uur) (in het bijzonder de restauratie)
- *presentatie* (6 uur)
- *didactische presentatie beschouwing* (11 uur)
- *documentatie en archiefverzorging* (8 uur)
- *theorie educatief werk in musea* (2 uur)
- *management in de non-profit organisatie* (6 uur)
- *2 dimensionale vormgeving* (6 uur)
- *kunstgeschiedenis* (3 uur) (in het bijzonder de kunstnijverheid)

Benoemingsvoorwaarden:

Voor de bovengenoemde vakken wordt, naast een adequate opleiding, ervaring verlangd in een museumfunctie of in een andere functie, die in relatie met het museumwezen staat. De bezoldiging geschiedt op basis van de Salarisregeling W.V.O. Ten aanzien van rechtspositiezaken dient rekening gehouden te worden met afwijkende regelingen, geldend voor het Kunstonderwijs.

Inlichtingen: Drs. G. Dusée, directeur Reinwardt Academie, tel.: 071-120570;

Drs. C. M. J. Verweij, afdeling Onderwijs, Stadhuis Leiden, tel.: 071-145344, toestel 116.

Sollicitaties kunt u tot 21 dagen na plaatsing zenden aan de afdeling Onderwijs der gemeentesecretarie te Leiden met vermelding van nummer OND-572.

Het Bonnefantenumuseum vraagt, in verband met de pensionering van de huidige functionaris, per 1 december 1978 een

CONSERVATOR

voor de afdeling archeologie. De taak van de te benoemen functionaris houdt in:

1. Het beheer van de archeologische verzameling (met uitzondering van het provinciaal bodemarchief).
2. Het voeren van een actief beleid tot uitbreiding van de collectie c.q. het adviseren tot aankoop.
3. Het ontsluiten van de collectie voor het publiek door middel van een permanente opstelling en het samenstellen van een beredeneerde inventaris, deel-catalogi, gidsen en monografieën.
4. Het organiseren van wisselende tentoonstellingen.
5. Het onderhouden van contacten met beheerders van gelijke collecties en belangstellenden in de regio.

Om deze taak goed te kunnen vervullen dient de te benoemen functionaris afgestudeerd te zijn in de archeologie, met bij voorkeur als hoofdvak prehistorie en de middeleeuwse archeologie als bijvak. Museale ervaring — ook op het educatieve vlak — en goede contactuele eigenschappen strekken tot aanbeveling.

Aanstelling geschiedt in de rang van hoofdcommies 1e klas, schaal 10, minimum *f* 3.180,—, maximum *f* 4.191,— Bezoldigingsregeling Provincie Limburg. Sollicitaties richten aan het bestuur van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden/Bonnefantenumuseum, Bonnefantenumstraat 4, Maastricht.

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanige gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de cliché's minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouwving”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsen, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken *gratis* verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1978.